

*„Éjjel éneke volt velem, imádság az én
életem Istenéhez”*

(Zsolt 42,9b)

Nagyböjti Énekes Liturgikus Hétvége

2015. március 12-15. között

a budapesti Erdélyi Gyülekezet központjában

(Reménység Szigete, 1106 Budapest, Gyógyszergyári u. 3.)

Liturgiai és himnológiai szöveggyűjtemény

Bevezetés

2011-ben, az óprotestáns magyar liturgia legfontosabb dokumentuma, az Öreg Graduál megjelenésének 350. évfordulója alkalmából nagyszabású, nemzetközi konferenciára került sor Kolozsváron.

A konferencia egyik eredményeként évenként követték egymást ún. énekes-liturgiai táborozások a régi magyar liturgiát a keresztyén hit megélésében ma is ihlető forrásnak tekintő lelkészek, egyházzeneszek és érdeklődő gyülekezeti tagok számára: 2012-ben Királyhágómelléki Református Egyházkerülethez tartozó budapesti Erdélyi Gyülekezetben, 2013-ben Tiszacsécsen, 2014-ben a debrecen-kistemplomi gyülekezetben, majd idén ismét az Erdélyi Gyülekezetben. Az alábbi szöveggyűjtemény ez utóbbi alkalom számára készült tanulmányi segédanyagként.

Ez a szöveggyűjtemény olyan publikált, vagy tanulmányi jegyzetként használt írásokat, illetve írásrészleteket tartalmaz, amelyek ebbe a liturgiai és egyházzenei világba vezetnek be. Nem kizárólag az énekes liturgikus hétvége közvetlen tematikájához, a húsvéti ünnepkörhöz kapcsolódnak, hanem általában segíthetik mindazokat, akik érdeklődnek a tradicionális magyar protestáns liturgia iránt. Természetesen nem pótolják azokat a könyveket, tanulmányokat, amelyek ma már szép számmal megtalálhatók részben külön kiadványokként, részben folyóiratokban, elsősorban a Magyar Egyházzeneben. Reménység szerint azonban azok, akik a konferenciáról magukkal viszik, időről időre kezükbe véve a későbbiekben is haszonnal fogják forgatni egyházi szolgálataikra készülve: egyrészt tájékozódhatnak liturgiai életünk különböző jelenségeinek hátteréről, értelméről, másrészt biztatást nyerhetnek arra nézve, hogy a maguk körében igényesebb, az Isten tiszteletéhez méltóbb formákat keressenek, nem utolsó sorban pedig bátorítást nyerjenek további ez irányú tanulmányokhoz és legfőképpen hitük mélyebb, teljesebb megéléséhez.

Zalatnay István

TARTALOMJEGYZÉK

Zalatnay István: 14 tétel az imádságról és a liturgiáról	4
Bódis Tamás: Himnológiai és liturgikai szöveggyűjtemény (részletek)	6
Karasszon Dezső: A liturgia követelményrendszere (A„...nyisd meg a mi ajakinkat...” Bevezetés a református egyházzene világába c. könyv fejezete)	63
Zalatnay István: Napszaki istentiszteletek a magyar református liturgia megújulásának folyamatában (részlet)	75
Zalatnay István: A napot megszentelő ember megszentelődése	109

14 tétel az imádságról és a liturgiáról¹

- 1) Az Isten szeretetére válaszoló keresztyén élet szíve az imádság, az egyházé az istentisztelet.
- 2) Az imádság minden formája egyúttal Isten tisztelete; a liturgia – mint az istentiszteleti élet teljessége – az imádság kiváltképpen helye.
- 3) Az egyes ember hitéletben különösen fontos a személyes imádság, de helye kell benne lennie a közösség imájának is; a liturgiában a közösségi ima meghatározó, de kapcsolódnia kell hozzá személyes imának is.
- 4) Személyes és közösségi ima elválaszthatatlanok. A személyes ima közösségi ima nélkül előbb-utóbb énközpontú, torz hithez vezet, a közösségi ima személyes ima nélkül üres, gyümölcstelen hithez.
- 5) A közösségi ima elsősorban kötött szövegű, de jó, ha nem csak az. A személyes ima inkább kötetlen, de jó, ha a kötöttre támaszkodik. Mindkettő elengedhetetlen a hitéletben, de ma különösen is jellemző a kötött ima hiánya.
- 6) A kötött ima arra tanít, hogy „bekapcsolódjunk Isten történetébe”, és ne csak Őt akarjuk bevonni a sajátunkba. Mindkettő szükséges a keresztyén életben, de az első a megalapozó.
- 7) Az idő és a közösségi bölcsesség által megpróbált kötött ima megbízhatóbb, érettebb a pillanatnyi emberi állapottól fakadónál, ahogy általában a klasszikus művek az improvizációnál. Élő valóság azonban csak akkor marad, ha személyes imaélet is épül rá.
- 8) A magyar reformátusság istentiszteleti élete súlyosan eltorzult: legtöbbször sivárság, rendetlenség, igénytelenség jellemzi. Vannak, akik ezt megőrzendő reformátori

---

¹ Megjelent a Reformátusok Lapja LV. évfolyam 2. számában (2011. január 9.)

örökségnek vélik. Valójában e gyakorlatnak nincs köze a reformáció és azon belül Kálvin szándékaihoz.

- 9) A reformációnak az a felismerése, amely a – szinte teljesen – háttérbe szorult igehirdetés fontosságát hangsúlyozta, az igehirdetés – szinte kizárólagos – fontosságának téves nézetévé torzult. Istentiszteleteink igeközpontú helyett igehirdetés-központúak lettek. Ez nemcsak a többi liturgiai elem áldásaitól fosztja meg a gyülekezetet, hanem az igehirdetést is károsítja.
- 10) Hiába várjuk az istentisztelet megújulását egy lelki megújulás pusztá következményeként. A liturgia legalább annyira eszköze, mint következménye a hitbeli megújulásnak.
- 11) A legnagyobb veszély az egyház számára mindig az, ha elhalványodik számára Isten „teljesen más” volta, és nem az, ha nem eléggé korszerű. Ez kell, hogy meghatározza az istentisztelet formáinak alakítását.
- 12) A forma mindig tartalom hordozója is. Nem meglepő, hogy az istentisztelet formanyelvének szinte bármely elmélyült vizsgálata – legyen az teológiai, történeti, esztétikai – azt mutatja, hogy a több évszázados formák tisztábbak, méltóbbak mint az elmúlt 250-300 évben kialakultak.
- 13) A legszerényebb körülmények között is szép a liturgia, ha átsugárzik rajta az Isten iránti szeretetet és hálát kifejezni akaró, méltó forma keresésének vágya.
- 14) Minden hitbeli megújulás azzal jár, hogy az abban érintettek élete kezd krisztusibbá válni. A liturgiai megújulás hitbeli megújulás.

Zalatnay István

I. RÉSZ: LITURGIKA²

Ünnepek, egyházi esztendő

Hafenscher Károly: Liturgia.

A keresztény istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemben.

Luther Kiadó, LFZE Egyházzene Tanszék Bp, 2010

Az egyházi év (római katolikus szóhasználat szerint liturgikus év) az ember által behatárolt, elkülönített, Istennel töltött idő. Elegendőnek mondhatjuk-e Karl Ferdinand Müller fenti kijelentését, vagy kiegészítésre, netán kiváltásra szorul?

Európa – szorosan a kereszténységhez kötődő – történelme arról beszél, hogy az egyházi év alapjában véve meghatározta a keresztény népek és közösségek életritmusát. Ugyanakkor a kereszténység inkulturációs folyamataiban az ellenkezőjét is megfigyelhetjük: az életritmus határozta meg az egyházi esztendő kialakulását, formálódását és begyakorlódását. Nem új keletű kérdés az, hogy a munka, a gazdasági élet határozza-e meg az ünneplést, vagy fordítva. Az tehát egyértelmű, hogy a kettő nem csupán nem független egymástól, de meghatározó kölcsönhatásban is vannak egymással.

A szekularizáció több évszázados folyamata, a modern kor profilváltása és a posztmodern gondolkodás áttörése döntő változást hoz. Az európai kultúrát egykor meghatározó egyházi év szerepe teljesen a háttérbe szorult. Ha még vannak is bizonyos – a liturgikus évhez kapcsolódó – osztársadalmi szokások, azok többnyire megüresedtek, átértékelődtek.

Egyfelől megfigyelhető az egyházi év és a hozzá szorosan kapcsolódó ünneplési szokás-gyakorlat megszürkülése, megüresedése, másfelől tapasztalható az ünnep utáni vágy és az új „ünnepléskultúra” megjelenése. Ennek egyértelműen arra kell

---

² A füzetünk első részében található írások a Bódiss Tamás által összeállított Himnológiai és Liturgiai szöveggyűjtemény 2013-as, második kiadásából származnak.

sarkallnia az egyházat, hogy újra végiggondolja, megelevenítse, gazdagítsa a liturgikus év gyakorlatát.

Az egyház feladata a multikulturális posztmodern világban nem az, hogy – beállva a sorba – hozzáidomuljon és hozzáigazodjon a korszellemhez, és valami gyökeresen új anyaggal álljon elő. Küldetése abban rejlik, hogy letisztítsa a meglevőről nemcsak a felszínes port, hanem a rárakódott és ráragadt szennyet. Engedje újra az örök kincset megcsillanni. Megfelelő információval s elsősorban példamutató és hiteles gyakorlattal kell az egyháznak megkísérelnie a keresztény ünneplést vonzóvá, érthetővé, emberközelivé tenni.

A református keresztyén álláspont

Bogár János: Az egyházi évkör kialakulása és hatása az igehirdetésre.
Különös tekintettel a református keresztyén egyház istentiszteletére.
Theologiai tanulmányok 21. Debrecen, 1932³

A református keresztyénség kezdettől fogva a feltétlenül szabad szövegválasztás elve mellett foglalt állást a régi egyház perikópa-kényszerével szemben. Ez a szabadság azonban arra vonatkozott, hogy a régi egyház kiszabdalt Szentírás-ismeretével szemben az egész Szentírás ismeretét nyújtsa híveinek. Kálvin, mint mindenben, úgy ebben a tekintetben is az őskeresztyénség felfogásához ment vissza és a lectio selecta helyett a lectio continua elvét honosította meg az egyházban. Ő az egész Szentírást prédikálta és a Biblia egyes könyvein ment végig magyarázataival a nyilvános istentiszteletek alkalmával. Úgyannyira, hogy ettől a szokásától még az ú. n. nagyobb ünnepek alkalmával sem tért el. Beszédeinek bevezetésében rendszeren az előző versekről szóló magyarázatának az összefoglalását adja és még egyik önálló kötetében megjelent beszéd-gyűjteménye is így kezdődik: „Tegnap láttuk...” Összesen 800 prédikációja jelent meg nyomtatásban, valamint rendkívül becsesek a Biblia egyes könyveihez írt Commentarjai is. Az ő fel-

---

³ A könyv részletesebb ismertetése és jelen fejezet bővebben itt található: <http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=25>

fogása szerint minden keresztyénnek az egész, teljes Szentírást meg kell ismerni tehát és nem csupán annak egyes kiválasztott részeit.

Ami már a református keresztyén álláspont rövid lerögzítését illeti, azt röviden a fentebbiek figyelembevételével a következőképpen összegezzük: A kijelölt bibliai szakaszok, perikópa-rendszerek alapján való igehirdetési módot [...] nem követjük, hanem helyette az egész Szentírás megismertetésére törekszünk. Ezt a leghelyesebben úgy érhetjük el, amiként azt Kálvin is cselekedte, a lectio continua alapján a Biblia egyes könyvein végigmenve az egész Szentírást hirdetjük. Mivel azonban [...] mi az egyházi évkört elfogadtuk annak üdvtörténeti eseményeinek egymás utáni rendjével együtt – tehát a lectio continua elvét így nem követhetjük [...] – tehát kénytelenek vagyunk igehirdetésünket ehhez alkalmazni és ennek útmutatása szerint egy szerves rendszerbe állított igehirdetési tervzet szerint eljárni. Ennek a tervzetnek az összeállításánál azonban figyelemmel kell lennünk gyülekezeteink hit- és erkölcsbeli állapotára és tervzetünket akként kell összeállítanunk, hogy egy bizonyos időközben a gyülekezet a keresztyénségnek egész teljességét kapja. Tervzetünket több éves cyclus szerint osztjuk be és mindkét követelményre minél teljesebben figyelhetünk.

A szabad textusválasztás és a perikópák közötti harc

Az 1555. évben tartott második Erdődi-zsinat végzései alapján [...] még teljesen a régi mise-formához alkalmazkodott az istentisztelet rendje, tehát a régi epistolai és evangéliumi részek is ugyanúgy megtalálhatók benne mint annak előtte. – A Debreceni vagy közönségesen Egervölgyi-hitvallásban azonban már ezt olvassuk [...]: *„Az úrnapi evangéliumokat, leveleket a pápista felszabdalás szerint nem folytatjuk s nem magyarázzuk az esztendő körforgása szerint mindig csak ugyanazokat ismételve, hanem előadjuk azokat a tudatlanok és erőtlenek előtt, midőn lehet.”* [...] A Debreceni zsinat (1567) nagyobb cikkei hasonlóképp foglalkoznak ezzel a kérdéssel: (X. c.) *„A Szentírást úgy hirdessék, hogy a*

próféták és apostolok írásait tanítsák és az egész tudományt rendben előadják, hogy ne csak postillakban foglalt úrnapi evangéliumokat és leveleket folytassák hanem a tökéletesek (érettek) között, azaz a hitben és vallásban megerősödtek között a próféták és apostolok (többi) írásait is előadják.” [...] A perikópáknak egyik leglelkesebb híve a XVII. század első felében Alvinczi Péter kassai prédikátor, aki két kötetben adta ki az 1633-34. esztendőkből a perikópák feletti prédikációit, az akkori idők szokásaihoz híven még a vasárnapokat is latinul nevezve meg. Második kötetének előszavában már panaszkodik, hogy némelyek a perikópákat félretették, ő azonban azokat tartja helyeseknek, mint írja: *„A régi józan értelmű tanító emberek a gyenge edények kedvéért, esztendő által az ötvenhárom vasárnapjára (melyet pápás nevezettel vasárnapnak nevezünk) oly evangéliumi leckéket válogattak, melyekbe Krisztus urunkat [...] láthatták. Ez rendelés pedig nem tegnapi, mert Hieronymus úgy emlékezik felőle, hogy jóval ő előtte volt az napkeleti Ekklezsiában és Damasus római püspök idejébe vették be a görögöktől az egyéb nemzetbeli Ekklezsiák.*

Noha pedig némely atyafiak, bizonyos tekintetből ez régi rendelést (és ez végett senkivel harcot nem vonszok) félre tötték, de én nékem mióta a tisztre méltatlan állapotom szerint hivattattam, tetszett ez jó rendelés és ennyi esztendőktől fogva (harmincegy esztendő) oly kimeríthetetlen kútfőnek tapasztaltam az úrnapi evangéliumokat, hogyha nem ötvenháromszor, hanem ötvenezer magyaróztatnék egy-egy esztendőben, mind újabb-újabb tudomány származnék belőlük és jobban-jobban mutogatnák az mi idvezítő Krisztusunkat.” A perikópák elleni legélesebb támadást a puritánusok intézték a még azokhoz ragaszkodók ellen. Medgyesi Pál Lorántffy Zsuzsánna udvari papja volt az, aki 1650-ben kiadott művében kimutatja azoknak tarthatatlan voltát. [...] Még a XVII. század második felében is találkozunk a magyar református teológiai irodalomban olyan szerzőkkel, akik a perikópák védelmére kelnek. Így pl. Szathmár-Némethi Mihály [...] 1675-ben [...] imígyen foglal állást a perikópák mellett: *„A perikópákat nem Albinus szedte*

össze, hanem az apostolok után következett elődedi ekléziának doktori és tanítói rendelték az úrnapijára, mert minden nemzeteknél ezek egyformán vannak elterjedve. Ágoston és Jeromos a IV. században ezekre írtak homiliákat, Idvezítőnk is ilyeneket parancsolt. (Csel. 1:8.) Ezen perikópákat tehát nem kell mellőzni, hanem ezek mellett az egész Szentírást tanítsuk és prédikáljuk s a perikópákat is magyarázzuk, nem ugyan változatlan és minduntalan újból előkerülő sorrendben, mint a barátok cselekszenek, hogy mi is postillatoroknak ne nevezessünk. Némelyek már rá mentek immár, hogy ezeket a Krisztus beszédeit és históriáit teljességgel megvetették s szégyenlik ezekből tanítani. Ezek kárhoztattatnak [...] Valamely válogatott szentírásbeli textusból tanítani sokaknál csak önfítogtatásra szolgál s ha a kátét vasárnapokra osztották, ugyanezt tehetni Jézus úrvacsoráival is, nem is oly bölcs még a mi nemzetünk, hogy ezek nélkül ellehetne...”

A perikópák és a szabad textus közötti harc [...] a XVIII. század vége felé mondható lezártnak a magyar református egyházban. És ettől az időtől kezdve egyházunk a feltétlen szabad textus választás alapján állva – igehirdetésünkben semmiféle tervszerűség és eszmei összefüggés nem érvényesült. Minden prédikátor az esztendő bármelyik vasárnap éppen azt a bibliai szöveget választhatta a canonikus könyvekből, amelyiket éppen jónak látta. Eljárásáért lelkiismeretén kívül senkinek semmi felelősséggel nem tartozott. [...] Az újabb homiletikusok azonban már belátták ezt a tarthatatlan állapotot, és valamennyien sürgetik az egyházi évkör üdvtörténeti menetéhez és eseményeihez való szoros alkalmazkodást és ennek megfelelő igehirdetési tervezetek készítését. [...] Reméljük mindezek után, hogy végre megszűnik ez a szabadságnak nevezett szabados, rendszertelen kapkodottság, amely nagy részében oka anyaszentegyházunk és gyülekezeteink elesett állapotának és megerőtlenült voltának.

Az egyházi év és kialakulása

Hafenscher Károly: Liturgika. Bp, 2010

Az egyházi esztendőt a mai magyar protestáns gyakorlat szerint négy szakaszra szokták osztani: 1) karácsonyi ünnepekör, 2) húsvéti ünnepekör, 3) pünkösd és 4) „ünneptelen félév”. Ez a hitoktatásban is elterjedt és népszerű felosztás több szempontból problematikus. Nemcsak azért, mert pünkösd is a húsvéti ünnepekörhöz köthető, mint annak „fináléja”, hanem azért is, mert a negyedik szakasz elnevezése helytelen és nem fedi a valóságot, hisz’ nem tükrözi azt a gazdag lehetőség-sorozatot, amit az egyházi esztendő csírájában magában hordoz. Ugyanakkor éppen ez a felosztás árulkodik arról a szomorú elszegényedésről, ami az egyházi esztendőt a protestáns gyakorlatban érte, s ez jellemzi a magyar protestantizmust is [...].

Az egyházi esztendő kezdetben – a 2. századtól – természetesen az évről évre visszatérő húsvét ünnepét jelentette. *Húsvét* egyben a visszatérő évkör kezdete is volt. Ezután lépett az ünnepek közé az *epifánia* (magyar nevén: vízkereszt). Később, (a 4–7. századig) hozzájött *karácsony*, Krisztus születésének ünnepe, aminek nyomán természetesen az időrendiség szerint az év a születéssel (karácsonnyal) kezdődik. Még később egészül ki mindez karácsony előkészületi idejének megtartásával. Ádvent gyakorlatának bevezetésével az egyházi év kezdete is rögzült. A két nagy ünnepekör a felkészülési időszakokkal, ill. az ünnep tartalmának kibontását jelentő „lecsengéssel” egészült ki. Így húsvét böjttel, ill. a húsvéti ötven nappal (pünkösdig), karácsony pedig ádventtel és a vízkereszt utáni hetekkel.

A két nagy ünnepekör így közel fél évet magába ölel. Az ezen felül levő időszak, jóllehet nem hordoz a Krisztusban megismert üdvöseményekről szóló konkrét ünnepet, mégis beletagolódhat a „Krisztus-évbe”, hiszen vasárnapjai egyenként is feltámadás-ünnepek. Ezen felül azonban a csupán „emléknapokat” tartalmazó félév a bibliai személyek, az egyháztörténeti alakok és események

segítségével is Krisztusról prédikál, hiszen az evangélisták, apostolok, szentek, jeles egyháztörténeti évfordulók Isten aktuális, üdvösséget készítő szeretetének a hirdetői.

Mivel a két nagy ünnepkör egyike sem állandó időponthoz igazodik (a fix dátumos karácsonyt is változó kezdésű ádventi időszak előzi meg) a közbeeső időszakok hossza is változó. Ezért a karácsonyi és húsvéti ünnepkör közé eső időszak (vízkereszt után + „böjtelő”) vasárnapjainak száma éppen úgy változó, mint a protestáns elnevezés szerinti Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok száma. Az összességében 34 vasárnap felosztási aránya évenként a húsvét időpontjától, ill. a karácsony előtti negyedik vasárnap dátumától függ. Ha kevesebb a vízkereszt utáni vasárnapok száma, úgy annyival több a szentháromság ünnepe utáni vasárnap – és fordítva.

(A római katolikus gyakorlat eltörölte ezeknek a vasárnapoknak az imént jelzett ünnepekhez való kapcsolódását, és egyszerűen évközi vasárnapoknak nevezi – folyamatos számozással.) [...] <http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=23>

Húsvéti ünnepkör

Hafenscher Károly: Liturgika. Bp, 2010

Ha a polgári év menetét követve gondolkodnánk, akkor [...] az egyházi esztendő ünnepköreként a karácsonyival kellene kezdenünk. Mégis, nagyon tudatosan, előre kerül a húsvét. A húsvéti esemény a keresztény hit alapja és középpontja.⁴ Húsvét a kereszténység egyedülálló kincse, üzenete, lehetősége. Ha a legfontosabbat keressük, akkor itt kell keresnünk, ha a megújulásra vágyunk, akkor ide kell mindig visszakanyarodnunk.

Pál apostol a Korinthusban élő gyülekezetet emlékezteti arra

---

⁴ Lásd Pál apostol gondolatmenetét az I. Korinthusi levélben: 1 Kor. 15.14: „*Ha pedig Krisztus nem támadt fel, akkor hiábavaló a mi igehirdetésünk, de hiábavaló a ti hitetek is*”. 1 Kor. 15, 17: „*Ha pedig Krisztus nem támadt fel, semmit sem ér a ti hitetek!*”

a „hagyományra”,⁵ amelyet már ő is úgy kapott. Korrekt történeti megközelítésben az írásokra hivatkozik, és listászerűen felsorolja azokat, akik szemtanúi voltak a feltámadott Úr megjelenéseinek. Az újszövetségi írások – mind az evangéliumok, mind pedig a levelek – jelzik, hogy a húsvéti hír „továbbadásra” való. Ezért, mivel az első keresztény közösségekben az istentiszteleti élet középpontja a feltámadásról szóló prédikáció, az ünneplés is húsvét köré koncentrálódik. A második századból már létezik történeti adat, mely húsvét megünneplését jelzi. A pontos idő-meghatározás, ti. hogy a zsidó páska ünnepnek megfelelően, az első tavaszi holdtölte utáni vasárnapon kell ünnepelni Krisztus feltámadását, csak a náicei zsinaton 325-ben rögzült véglegesen...

A *húsvéti nyolc nap* – amelynek bibliai háttere a János evangéliumában található utalás Jézus megjelenésére⁶ – folytatódik a következő vasárnapokkal, s elérkezik a következő ünnepsúcsponthoz, mennybemenetel ünnepéhez (negyven nappal húsvét után), majd kiteljesedik pünkösdi ünnepével (ötven nappal húsvét után). Ebben az időszakban a korai egyház időszakától fogva a liturgiában sorra kerülnek az evangéliumok feltámadás-történetei és a Jézus megjelenéseiről szóló tudósítások.

A húsvéti ünnep és a keresztelés kapcsolata a kezdetektől egyértelmű. A húsvétkor megkereszteltek még egy hétig fehér ruhában jártak... Húsvét nyolcada a későbbiekben egyre inkább rövidült, oly annyira, hogy egy idő után csak húsvét vasárnapját, hétfőjét és keddjét ünnepelték. Így alakult ki a *húsvéti-triduum*, ami tükörképként megfelelt a *passiói-triduumnak*. Később ez is szűkült, s így alakult ki a húsvét kétnapos ünneplése.

Nagyhét

A húsvétot megelőző hét – amit mai szóhasználatban „nagy-

---

⁵ 1 Kor 15, 3–8.

⁶ Jn 20, 19–29.

hétnek” nevezünk – olyan előkészület, amelynek teológiai íve Jézus bevonulásától indul, folytatva az utolsó vacsorával, majd a szenvedéstörténettel, hogy azután elérjen a csúcspontig: a feltámadás evangéliumáig...

Jeruzsálemben a nagyhét a virágvasárnapi bevonulás újra-megjelenítésével kezdődött... Először – Kr. U. 600 körül – spanyol és gall területen nevezték ezt a vasárnapot palmarumnak, azaz virágvasárnapnak.

Római gyakorlat szerint virágvasárnap már teljesen a szenvedéstörténetre való koncentrációt jelentette. Ezen a napon olvasták, később énekelték a Máté szerinti passiótörténetet.

A hét következő három napján – egészen az V. századig – nem volt úrvacsora (eucharisztia). Ezekben a napokon igestentiszteleteket tartottak passió-textusokkal, ill. János evangéliuma 12–13. fejezeteinek olvasásával. A későbbiekben is egészen egyszerű imaórák jellemezték ez a három napot, ahol különösen nagy szerepet kapott Jeremiás siralmainak olvasása. Az egyháztörténet során egyre inkább elterjedt, hogy a nagyhéten nem használtak harangokat, ehelyett megfelelő faeszközök összeverésével jelezték az istentisztelet kezdetét.

Barsi Balázs: „Íme, most fölme gyünk Jeruzsálembé” Hitünk misztériumai a nagyheti liturgiában. Fons et Culmen I. Bp, 2001 – könyv alapján

A keresztyén világ Krisztus keresztdozatára a Nagyhét második felében éjszakai virrasztásokkal emlékezett. Az ősi hagyományok szerint Húsvét vigiliáját – az előtte lévő szent három nap (Triduum Sacrum) éjszakáival együtt – virrasztásban és imádságban az Úrnak kell szentelni. Az evangéliumok szava szerint a kezükben égő gyertyát tartó hívek hasonlókká lesznek azokhoz a szolgálkhoz, akik virrasztva várnak Uruk érkezésére [...]. Az Úr Jézusra való virrasztó várakozás [...] a keresztyén hívő alapvető magatartása. A virrasztás a hűség és az állhatatosság kifejezése az élő Isten iránt [...]. Lényege, hogy éjfél után is várjuk az Urat. Ha éjfélig kitartunk, az még csak azt jelenti, hogy sokáig voltunk fent. Éjfél körül aztán a

test kezd elfáradni, figyelmünk ellankad, s az álmoság már-már erőt vesz rajtunk. Az egész emberi életben benne van ez a kritikus pont, amikor megkérdőjeleződik az egésznek az értelme, amit eddig csináltunk. Ezen a ponton át kell esni. [...] Ha konokul ragaszkodunk Istenhez, ha akkor is kitartunk mellette, mikor már kezdünk belefáradni szolgálatába, ráléptünk a szentség útjára.

Évről évre emlékezetünkbe idézzük ugyanazt a titkot, de az számunkra mégsem ugyanaz. Ez az ünnep és ez az éjszaka soha nem volt még, és soha nem ismétlődik újra. A liturgikus időt leginkább egy spirálvonalhoz lehetne hasonlítani, amelynek hegye mindjobban az ünnepelt titok mélyére hatol. A liturgikus ünneplés kiveszi az időből a halál fullánkját [...] az „idők teljességébe”, az örökkévalóság erőterébe kapcsol bennünket. [...] Miközben évről évre megemlékezünk az üdvtörténet eseményeiről, a földi élet elkerülhetetlen mulandósága révén egyre közelebb kerülünk az örökkévalósághoz: ahhoz a valósághoz, melynek itt csak tükörképét látjuk és éljük meg.

/BT/ Nagyhét és Húsvét sajátos énekeit (többek között a lamentációkat és a passiókat) a protestáns graduálok nagy számban megőrizték. Mindezeket ma felfedezve, megismerve és – a korabeli liturgikus keretek alapján – ünneplésünk, emlékezésünk eszközeként használva lelkünk mélyéig ható megrendüléssel ünnepelhetjük hitünk szent titkait.

Böjt

Hafenscher Károly: Liturgika. Bp, 2010

A húsvét előtti időszak hét hetét böjtnek nevezzük (katolikus szóhasználat szerint nagyböjt). Már a negyedik századra visszavezethető a negyvennapos előkészületi idő. Ez a szakasz a bibliai igékben sorra előhossa a Szentírás 40-es számmal összefüggő eseményeit.⁷ Ezek mind az átmenet, az előkészület, a bűnbánat, a

---

⁷ 40 nap és 40 éjjel tartott az özönvíz (1 Móz 7, 4–), 40 napig volt Mózes a Sínai hegyen (2 Móz 24, 18; 34, 28). Ennyi ideig volt Illés próféta a Hóreb hegyén (1 Kir 19, 8). Negyven évig vándorolt Izrael népe a pusztában (Józs 5, 6–) Negyven

megvilágosodás időszakai. Így a 40-es szám jelképes értelmű, nem időhosszat jelent, hanem belső tartalmat, „időteret”.

A 2. században még csak kétnapos böjtről tudunk, amely megelőzte a húsvétot. Nagypénteken kezdődött, és a húsvéti eucharisziával ért véget. A következő században már a hét többi napján is volt – részleges – böjt. A 4. századtól kezdődően van adatunk arra vonatkozóan, hogy Rómában háromhetes böjtt tartottak húsvét előtt. Az 5. század kezdetére azonban már kialakul a húsvét előtti hatodik vasárnaptól kezdődő böjti időszak [...].

A húsvét előtti negyven nap (leszámították nagypénteket, nagyszombatot és a vasárnapokat) tehát a bűnbánattal való húsvéti felkészülés időszaka volt. Vasárnapokon, (később a megelőző szombatokon) nem böjtöltek. A különböző hozzátett, illetve kiemelt böjti napok miatt állandó eltérés mutatkozott a szimbolikus jelentőségű negyven naphoz képest – ezért végül is nem vasárnap, hanem a húsvétot megelőző 6. vasárnap előtti szerdával kezdték a böjti időszakot, hogy a negyvenes szám teljes lehessen.

A keleti egyház gyakorlatának hatására a 6. századtól kezdődően a negyven napos böjti időszakhoz egy előböjti időszak kapcsolódott – hetvened, hatvanad és ötvened vasárnapja.

A böjti vasárnapok kialakult perikópa-gyakorlata mutatja a konzekvens felkészítést a húsvéti örömhír fogadására.

A böjti időszakban – a korai időktől kezdve – az éves átlagnál intenzívebb istentiszteleti életet élt az egyház. Ennek jeleit (sok helyen sajnos csak maradványait) láthatjuk a mai magyar protestáns egyházi gyakorlatban is.

Pünkösd

A húsvétot követő ötvenedik nap (pünkösd = pentekoszté =

napon belül kell Ninivének elpusztulnia, ha nem tér meg (Jón 3, 4–). Negyven nap és negyven éjjel tartózkodik Jézus a pusztában, amíg az ördög kísérti (Mt 4, 2–, Mk 1, 13–, Lk 4, 1–).

ötven) a korai kereszténység számára csupán a húsvéti időszak lezárása volt. A 3–4. század fordulóján a kelet-szíriai és a palesztinai egyházban ezen a napon ünneplik Jézus mennybemenetelét. Jeruzsálemben pedig a mennybemenetel mellett a Lélek kitöltését is ezen a napon ünneplik. A 4. évszázad végén azonban már Pünkösöd egyedül a Szentlélek eljövételének – önálló – ünnepe. Fejlődésének egy bizonyos szakaszában egészen nyolc napra terjedt ki az ünneplés. A mai gyakorlat szerint az ünnep két napra zsugorodott. Az elmúlt évtizedekben csak a vasárnap volt szabad ünnepnap. A legutóbbi magyar törvények, hosszú idő után újra, a hétfői nap munkaszünetté nyilvánításával, lehetővé tették pünkösöd kétnapos ünneplését. Ez formai lehetőséget is ad arra, hogy az ünnep méltó fényét és kisugárzását visszakapja.

Karácsony és a karácsonyi ünnepkör

A kereszténység csak jóval később, már a húsvéti és az a köré tartozó ünnepsorozatok kifejlődése után kezd foglalkozni Jézus születésének ünnepével. Ez azonban kezdetben sem december 25-éhez, sem pedig január 6-ához nem kötődött. Az első „karácsony-ünneplés”-nek mondható megemlékezéseken nem is egy évfordulót, születésnapot ünnepeltek, hanem az inkarnáció (Isten emberré lételének) eseményét és tényét [...].

A legkorábbi ismert feljegyzés Jézus születésének ünnepelésével kapcsolatban arról tanúskodik, hogy az a tavaszi napéjegyenlőség közelébe esett. A harmadik század közepéről (243-ból) való adat szerint március 28-án tartották ezt az ünnepet. Ennek teológiai hátterében a teremtéstörténet dátumának keresése, és a teremtéstörténethez kapcsolódó János-evangéliuma prológusának kapcsolata állt. A teremtéstörténet leírásában a negyedik napra eső világosság-sötétség szétválasztás a márc. 25-re eső napéjegyenlőséggel számolva március 28-ra esik. Mivel a kereszténység

egyértelmű hitvallása volt, hogy Jézus a világ világossága⁸ – így a világosság „megszületése” ezen a napon ünnepeleendő.

Egyéb, korabeli (3. századi) adatok is arról tanúskodnak, hogy Jézus születésének ünneplésére tavasszal került sor.

A téli karácsonydátumok háttérében a Jézus fogantatásától eltelt idő kiszámítása áll. Ez a gondolkodásmód vezetett a decemberi ünnep kialakulásához. Jóllehet, már a korai keresztény íróknál (pl.: Origenész) találkozunk Jézus születésnapjának megünneplése elleni tiltakozással,⁹ mégis lassú, de egyértelmű folyamatként létrejön ennek az ünnepnek a gyakorlata.

Eleinte csupán Jézus keresztelésének ünnepe alakult ki – ez a momentum az üdvtörténet számára fontosabbnak tűnt, mint a születés – majd ennek nyomán később a karácsony. Mivel a gnosztikus eretnekmozgalom Jézus Krisztus teljes létének megszületéseként ünnepelte az epifániát, természetes ellenmozgásként került hangsúly a test szerinti megszületésre, az inkarnációra, azaz karácsony megünneplésére. Eleinte (még a 4. század kezdetén) a két ünnep összekapcsolódott, és együtt jelentette Krisztus születésének és megkeresztelésének napját. Később a kettő szétvált.

Karácsony január 6-án való ünneplése a keleti egyházrészben bizonyos területeken továbbra is ismert, míg nyugaton – szintén a vallástörténeti háttér ismeretében érthető módon – kialakul a december végi karácsonyünnep. A római keresztények számára is ismert a keleti szokás: a január 6-i ünneplés. Ez változott meg a negyedik század első harmadának végére. 336-ból már biztos adatunk van arra vonatkozóan, hogy december 25-én ünnepelelték Jézus születését. Ez a nap igen jelentős ünnep volt a római pogány világban. A napisten tiszteletére rendelt ünnep – *sol invictus* = „a legyőzhetetlen nap” – keresztény tartalommal való megtöltését politikai és teológiai érvek egyaránt indokolták. Nagy Konstantinusz

---

⁸ Lásd Jn 8, 12 – és ószövetségi vonatkozásban Mal 3, 20 – az „Igazság napja”.

⁹ A születésnap megünneplését pogány szokásnak tartották, hisz – mint azt már korábban megjegyeztük – a keresztények számára az új életre való születés, az a halál dátuma volt rögzítendő.

is szorgalmazta, hogy a közkedvelt pogány ünnep keresztény üzenettel rendelkezzen. A náicei zsinaton (325) pedig az egyház elhatárolta magát a gnosztikus tanoktól, s így a „valóságos Isten és valóságos ember” teológiai evidenciájának meghirdetésével¹⁰ hangsúlyossá tette az „incarnatio” (Isten testet öltött Jézus Krisztusban) tényét, s annak nyomán megünneplését.

Hogy mennyire összekapcsolódott, és bizonyos szinten összefonódott a pogány és a keresztény ünnep, az kitűnik a későbbi keresztény írók (pl. Augustinus – Szent Ágoston) figyelmeztetéseiből. Ezek a felszólítások arra utaltak, hogy a keresztények ne imádják a napot ezen az ünnepen, hanem az igazi napot, Jézus Krisztust...

A 4. század második felétől figyelhetjük meg, hogyan terjed el Jézus Krisztus születésének december 25-i ünneplése. [...] Ma a kereszténység túlnyomó része december 25-ét ünnepli, ugyanakkor a keleti egyházban még ma is január 6-a a karácsonyi ünneplés dátuma.¹¹

Ádvent

Karácsony ünnepét az egyház gyakorlatában negyvennapos előkészületi, böjti időszak előzi meg. Epifánia ünnepe a második nagy keresztelési ünnepként volt ismert. Amint azt a húsvét előtti böjti időszakokkal kapcsolatban jeleztük, a keresztelésre való felkészülés nem csak a közvetlenül érintetteket indította a bűnbánat meghatározott menetrendű gyakorlatára, hanem az őket kísérő gyülekezetet is. Ez advent kialakulásának a gyökere. Az ötödik század végéről már van adatunk arra, hogy november 11-ével

---

¹⁰ Hiszek ... Jézus Krisztusban ... Aki az Atyától született ... valóságos Isten a valóságos Istentől, született, de nem teremtett, ... érettünk emberekért .... megtestesült a Szentlélektől és Szűz Máriától, és emberré lett...

¹¹ Jeruzsálemi, orosz, szerb, bulgár, grúz, lengyel orthodoxok, a kopt, szír-jakobita orthodoxok január 6-án, míg az örmény keresztények január 18–19-én ünnepelnek.

kezdődően karácsonyig heti háromszori böjtöt alkalmaztak. [...] Hosszú folyamat eredményeként alakult ki a négyhetes forma. Tartalmilag is hosszú folyamat során alakult ki a mai letisztult ív. A bűnbánati jellegét [...] mindvégig megtartotta.

Szentháromság ünnepe és az azt követő vasárnapok

Szentháromság ünnepét több mint ezer éve ünnepli az egyház.

Eleinte még kérdéses volt, hogy egyáltalán szükséges-e ezt a napot ünnepelni. A Szentháromságról szóló tanítást nem valló, vagy elferdítő szekták munkálkodása¹² azonban egyértelművé tette ennek az ünnepnek teológiai, apológiai jelentőségét. A protestáns egyházakban ez az ünnep nagyobb jelentőséget kapott, mint a római egyházban. Ez a nap tulajdonképpen a hitvallások ünnepe.

A Szentháromság ünnepe záró pontja, összefoglalása annak az üdvösségteológiai folyamatnak, amely ádventtől pünkösdig megjelenik. ...

Szentháromság ünnepével lezárul a liturgikus évnek az a fele, amely a kinyilatkoztatás történelmi eseményeit vonultatja fel. Szentháromság ünnepe utal az értelemmel felfoghatatlan titokra.

Jánosy Lajos: Az egyházi év útmutatása. Bp. 1941 könyve alapján

A Szentháromság-ünnepet követő vasárnapokat a protestáns egyházi naptár egészen adventig folyamatosan számolja. Amíg az egyházi év első, „ünnepes”-nek mondott szakaszában Isten megváltó tervének megvalósulását szemléljük, a Szentháromság-ünnepet követő vasárnapok során mindenekelőtt az egyház – benne pedig mindannyiunk személyes – élete és feladatai kerülnek reflektorfénybe. A Húsvét ünnepének aktuális idejétől függően alakuló, 23–27 vasárnapot számláló időszak első felében az egyház növekedése, a

---

¹² Ezek egy része Krisztus egyik természetét – Isten- vagy ember-voltát – kérdőjelezte meg, másik része pedig a Szentlélek munkájával és származásával kapcsolatban hirdetett tévtanokat.

misszió és a megtérés köré csoportosulnak a kijelölt igeszakaszok. A 10. vasárnaptól következő vasárnapok összefoglaló témája: a keresztyénség és a keresztyén ember élete, küzdelmei, harcai itt e földön, majd az utolsó néhány vasárnap még egy külön egységet alkot.

Az egyházi esztendő utolsó három vasárnapja a végső dolgok felé fordítja az egyház népének tekintetét. Mivel a Szentháromság ünnepe utáni vasárnapok száma változó, az a gyakorlat alakult ki, hogy a hátulról számított utolsó három vasárnap mindig kötött tematikával és textusanyaggal rendelkezik függetlenül attól, hányadik sorszámú. Az utolsó három vasárnap eszkatologikus tematikája azt is kifejezi, hogy amint az egyházi esztendő két végpontját Krisztus két eljövetele (a testben megjelent Szabadító és azt ítéletben eljövő Bíró) keretezi, az emberi történelem nagy része és személyes életünk is Krisztussal történő két találkozás között zajlik.

II. RÉSZ: HIMNOLÓGIA

Egyházi ének a középkorban. A gregorián

Dobszay László: Bevezetés a gregorián énekbe.

MET-LEFZE Egyházzene Tanszék Bp, 1995

A gregorián ének (összefoglaló névvel: gregoriánum) a nyugati keresztyén egyház ősi egyszólamú liturgikus éneke. Először a 9–10. században jegyezték le, ám törzsanyaga a legelső keresztyén századok óta folyamatosan épült fel. Különböző változások után nyerte el lejegyzett alakját, majd ez után is tovább gyarapodott, egészen a XV. századig. Tágabb értelemben mindezt együttvéve nevezzük gregorián éneknek.

A gregorián ének egyúttal az európai zene első nagy stílusa is, az egyszólamú ének tökéletes művészi megvalósulása, mely századokon át az énekesek legfőbb tananyaga és a többszólamú kóruszene téma-kincstára volt. Ezért a gregoriánt és annak megjelenési terét, a liturgiát ismernie kell minden egyházzenesnek,

kántornak és karnagynak a vokális műzenében való tájékozódáshoz és az európai zenetörténet megértéséhez.

A gregorián ének vázlatos története

1. A vértanúk kora (I-IV. század) – A liturgikus ének az ősegyházban

Az első keresztyének nem a semmiből alkották meg liturgikus éneküket. Támaszkodhattak egyrészt a zsidó istentiszteleti hagyományokra (templomi és zsinagógai istentisztelet), másrészt a környezetükben talált értékes vallási szokásokra (a mediterrán régió zenei hagyományai). A Szentírásban, mind az Ó-, mind az Újszövetségben számos említést találunk az Isten dicséretére szóló énekekről, de az éneklés tényén túl keveset tudunk. Az biztos, hogy hivatásos énekesek már a jeruzsálemi templomi liturgiában szerepeltek, tehát a közösségi és a hivatásos jelleg kezdettől egymást kiegészítő tényezők. (Téves elképzelés, hogy eleinte csak közösségi ének lett volna!)

Az apostoli atyák nagy buzgósággal végezték el a liturgia teológiai alapjainak kidolgozását és a keresztyén kultusz méltó formáinak meghatározását. Az üldözések idején természetesen nem lehetett szó ennek teljes kibontakoztatásáról. Ám a liturgikus ének alapelemei így is kezdettől fogva jelen voltak.

A liturgia maga határozta meg az énekes szerepeket: más-más feladatot rótt és más-más zenét osztott ki a celebránsra, a szolgálattelvőkre és a közösségre, s kezdettől fogva fontos szerepe volt a kijelölt és felkészített énekeseknek (lektor-pszalmista, általában gyermekek vagy fiatalok), akik a felolvasás és a művészi szólóének hivatásos művelői voltak (olyasféle helyzetben, mint ma is a zsinagógai kántorok).

Az első századok liturgiáját valószínűleg a következő énekfajták alkották:

- Az imádság recitációja

- A szolgálatot végző pap és a közösség párbeszédei (akklamációk, verzikulások, Sanctus)
- A recitált igeolvasás
- Szóló-zsoltár a közösség refrénjével (responzoriális, talán itt-ott már antifonális zsoltározás)
- A professzionista pszalmisták művészi zsoltáréneke
- Szöveg nélküli (melizmatikus) éneklés (pl. alleluja).

Hogyan énekeltek az ősegyházban?

Abból kell kiindulnunk, hogy e korban még nincs kottaírás, az énekes legfeljebb a szentírási szöveget tartotta kezében. Az éneklés alapvetően a rögtönzésen alapult. [...] Az énekek a rögzítés különféle fokain állhattak. A pap, a lektor, a pszalmista [...] szabadabban rögtönözhet. A zsoltárok refrénjét a pszalmista bemutatja, így a gyülekezet egyformán tudja ismételtetni, s a gyakrabban használt refrének dallama is bizonyára állandósult. A közösség állandó énekeinek (pl. feleletek, Sanctus) dallama igen hamar rögzülhetett, legalábbis egy-egy gyülekezeten belül.

2. Az egyházatyák kora (IV-VII. század) - A liturgikus ének az őskeresztyén bazilikákban és kolostorokban

Az üldözések megszűnése után (313) a római birodalom területén a keresztyénség szabadon bontakoztathatta ki a Krisztustól rábízott javak gazdagságát. Az apostoli korban felhalmozott teológiai és liturgiai kincsestár megőrzését, formába öntését, fejlesztését kiváló egyházatyák, püspökök, pátriárkák végezték el (Ambrosius, Augustinus, Nagy Szent Leó stb., keleten: Aranyszájú Szent János, Nagy Szent Vazul, Nazianzoszi Szent Gergely, stb.). Tekintélyük alatt a liturgikus hagyomány értékeit nagy területekre érvényes szokásjog rögzítette le és védelmezte.

3. Európa megkeresztelésének kora (VII-XI. század) - A születő Európa liturgikus éneke

Amint a népvándorlás során Európába érkezett sokféle pogány nép letelepült, megkezdődött ezek misszionálása, a keresztyén hit magvainak köztük elhintése. E folyamatban kiemelkedő szerepet játszott a Karoling császárok frank birodalma. Pippin, majd Nagy

Károly és utódjai úgy akarták Európát egységes birodalomban összefogni, hogy annak liturgiája és liturgikus éneke is egységes legyen: Róma szokásait kövesse. Ezért írták le, szerkesztették könyvvé a frank birodalom papjai a római rítust, majd a római éneket is, hogy ezáltal könnyebb legyen annak megtanítása Európa egész területén. Így született meg a hangjegyzés is a Karoling-birodalomban, így került be a gregorián a karoling minta alapján Európában mindenütt az iskolai oktatásba, így lett a gregorián Európa közös zenei anyanyelvévé. Az ezután megjelenő új népek (pl. nyugati szlávok, magyarok, skandinávok) már eleve ezt a „frank-római” liturgiát és liturgikus éneket tették magukévá.

A gregorián és a liturgia

A római liturgia két fő szertartása: a mise és a zsolozsma.

A **mise** az utolsó vacsora emlékezete, a katolikus tanítás szerint egyben a keresztdozat újra jelenbe hozatala (tehát nem másik áldozat), de ugyanakkor az ősi zsinagógai istentisztelet folytatásaképpen az ige szolgálata is. Ennek megfelelően a két fő részből áll, de az első előre utal a másodikra, mintegy szavakban jelzi azt, ami a második részben eseményszerűen megtörténik. Az első rész ... igeliturgia, a második rész neve: eukarisztikus liturgia. A kettő összetartozik [...]. A misében eredetileg minden énekelve hangzott el.

Az énekrészek között liturgikusan két szempontból tehetünk különbséget. Megkülönböztetjük az egyes tételeket aszerint, hogy a liturgia melyik szereplőjére tartozik az illető tétel: pap, olvasók, előénekesek, nép. Másrészt megkülönböztetjük az egyes tételeket aszerint, hogy szövegeik a mise állandó, változatlan alkatrészei (ordinárium) vagy a liturgikus időszak, ünnepnap szerint változó részek (proprium). Az alábbi felsorolásban az állandó részeket vastag, a változóakat dőlt betű jelzi. [...] A tételleket a mise mai rendje szerint soroljuk fel, de megjegyezzük, hogy a miserend ettől némileg különbözött a korábbi ezer évben [...].

1. *Introitus* – bevonulási avagy kezdőének
2. **Kyrie** – Uram, irgalmazz...
3. **Gloria** – Dicsőség, vagy „nagy doxológia”
4. *Collecta* rövid, kötött szövegű könyörgés
5. *Lectio I.* – Első olvasmány
6. *Graduale* – „Lépcsőének”, olvasmányközi zsoltár; a húsvéti időben I. Alleluja
7. *Lectio II.* – más névvel: Epistola avagy Szentlecke
8. *Alleluja* – A böjti napokon helyette: Traktus
9. *Sequentia* – Evangélium előtti költemény
10. *Evangélium*
11. *Homilia* – „prédikáció”, az olvasott igeszakaszok magyarázata
12. **Credo** – „Hiszekegy”, hitvallás
13. *Offertorium* – Felajánlási cselekmény és felajánlási ének
14. *Prefáció* – hálaadó ima, melyet dialógus vezet be („Sursum corda – Habemus ad Dominum”, stb.)
15. **Sanctus** – „Szent vagy” a közösség akklamációja a prefáció végén
16. **Canon missae** – „misekánon”, az eukarisztikus főkönyörgés, benne az utolsó vacsora cselekményének megismétlése; a közösség két kisebb „felkiáltása”, akklamációja
17. **Pater noster** – „Miatyánk”, az Úr imája, hozzá kapcsolódik a békeimádság és a közösség válasza
18. **Agnus Dei** – „Isten Báránya”, a kenyér megtörésekor
19. *Communio* – Áldozási ének
20. *Postcommunio* – Hálaadó könyörgés
22. **Benedicamus Domino** – Áldás és elbocsátás (Ite missa est)

A zsoltosma

Isten énekes dicsérete, elsősorban a zsoltárok liturgikus éneklése, mely a nap óráira elosztva mintegy az egész napot Istennek szenteli. A zsoltosma egyes részeit („hóráit”) az őskeresztyénség korától fogva a teljes keresztyén közösség végezte. A teljes zsoltosma éneklése kolostorok és más, ezzel megbízott testületek feladata, kik rendszeresen teljesítik az egész nép nevében [...].

A zsoltosma imaórái a következők:

- Matutinum, más néven Vigília: virrasztó istentisztelet, mely a nap legnyugalmasabb időszakában bőségesebb időt enged a zsoltárok éneklésére és az olvasmányok meghallgatására.

- Laudes, hajnali imaóra, mely a teremtett világ ébredésekor a Teremtőt dicsőíti.

- Prima, az első napközi imaóra a munkanap kezdetekor.

- Tertia, rövid napközi imaóra 9 óra tájban (a régi római időszámítás szerint a nappali 3. órában) Sexta, rövid napközi imaóra 12 óra tájban (a régi római időszámítás szerint a nappali 6. órában)

- Nona, rövid napközi imaóra délután 3 óra tájban (a régi római időszámítás szerint a nappali 9. órában).

- Vespera, magyarul vecsernye, alkonyati imaóra, mely hálát ad az egész napért és a megváltás művéért. A legfontosabb és legünnepélyesebben végzett imaóra. Ennek megfelelően a zeneszerzők is elsősorban a vesperást vagy annak egyes részeit (himnusz, Magnificat) dolgozták fel polifonikusan.

- Completorium, magyarul kompléta, elalvás előtti rövid imaóra.

A zsoltosma legfontosabb alkotórésze a zsoltár, melyet általában keretverssel, antifónával éneklünk. A zsoltosmában a teljes zsoltároskönyvet elénekli az egyház, részben egyes órák állandó

részeként vagy a hét napjai szerint változóan, részben pedig folyamatosan imádkozva, napról napra tovább haladva. A nagyobb ünnepnapokra saját zsoltárok vannak kijelölve. A zsoltárokhoz hasonlóan énekelnek a zsolozsmában „canticumokat” (a zsoltárhoz hasonló, de nem a zsolotarkönyvből való énekek). A három legfontosabb újszövetségi canticum: a Benedictus (Zakariás hálaéneke a Laudes végén), a Magnificat (Mária hálaéneke a Vesperás végén) és a Nunc dimittis (Simeon hálaéneke a Completorium végén).

Hosszabb olvasmányok hangzanak el a Szentírásból és az egyházatyák írásaiból... a Matutinumban. Rövid, egymondatos szentírási szöveg („Capitulum”) hangzik el a többi óra közepén. Az olvasmányokat többnyire felelő ének, rezponzórium követi.

A három legfontosabb óra (Laudes, Vesperás, Completorium) szerkezete lényegében azonos:

Adjutorium (*Invokáció*) / Zsoltárok (*antifonával*) /
 Capitulum / Rezponzórium / Himnusz / Verzikulus / Canticum
 (*Laudesben: Benedictus, Vesperásban: Magnificat,*
Completoriumban: Nunc dimittis) / Kollektaimádság / Benedicamus
 (Áldás)

A gregorián műfajai

Draskóczy László: Himnológia.

Jegyzet. Pápa, 2001

A gregorián műfajokat a régiek két nagy csoportba osztották. Elsőbe a recitatív műfajok tartoznak (régien néven: akcentus-műfajok), a másikba a dallamosak (régien néven: koncentus-műfajok). Ez utóbbiak is kétfelé oszthatók: melizmatikus és „szillabikus-neumatikus” műfajokra.

Recitatív műfajok (accentus)

a) *Olvasó tónusok* – szentírási és más szent szövegekhez

b) *Ima tónusok*. ... kötött szövegű könyörgések, imádságok, áldások... gyakori szóló-közösség párbeszéddel. [...] pl. *Prefácó-Sanctus, Pater Noster* (Mi Atyánk), *Litania*. Litánia-dallamokból származik az *Agnus Dei* és a *Kyrie* is.

c) *Zsoltár tónusok*. ... A zsoltárkönyvnek kétféle liturgiai alkalmazása van. Az egyik: az egyes zsoltárok teljes, folyamatos végigéneklése. A másik: a liturgikus napok [...] gondolattartalma szerint kiválasztott 2-3 versnyi szakasz [...]. A zsoltár előtt és után antifónát énekelnek.

Formai szempontból a zsoltár művészi próza. A versszakok fölépítését a *paralellismus membrorum* (tagok párhuzamossága) határozza meg: minden vers két, egymást kiegészítő félből áll.

A legfontosabb magyar énekeskönyvek áttekintése

A „forrás” szót a zenetörténet-írás kétféle értelemben használja. Ha azt kérdezzük, mi egy népének vagy népének stílusnak forrása, akkor voltaképpen az eredet után kutatunk. Pl. a középkori magyar népének forrásai: a gregorián, és a középeurópai kanció; vagy: egy adott dallam forrása egy német minta. Amikor azonban a népének írott forrásairól beszélünk, voltaképpen tudásforrásunk után érdeklődünk: milyen könyvek, kéziratok közvetítik hozzánk a dallam egykori alakját, milyen könyvekből ismerhetjük meg a dallamot, annak változatait. Ilyen értelemben nevezzük „forrásnak” az egyes népénekes könyveket.

Magyar nyelvű egyházi népének csak két középkori kódexben maradt fenn: a Te Deum a PEER-kódexben, három népének a NÁDOR kódexben. Mindkettő a 16. század elején leírt, vegyes tartalmú könyv (imádságok, elmélkedések), melyben csak vendég a kottás bejegyzés. A Peer-kódex magánhasználatra, a Nádor-kódex apácák számára íratott.

Középkori népénekszövegeket őrzött meg több kódex és kódextöredék. Ilyen a WINKLER-kódex (a *Dies est laetitiae* magyar szövegével), a ZSIGMOND-KORI POLIFON TÖREDÉK a *Christ*

*ist erstanden*¹³ magyarjával. ... A visszatekintő („retrospektív”) források közül legfontosabb TELEGDI Miklós püspök prédikációs könyvének függeléke nyolc népének szövegével (1577).

A 16. századi népénektörténet legkorábbi forrásai: GÁLSZÉCSI István Krakkóban kinyomtatott énekeskönyve (1536, ebből sajnos csak csekély töredék maradt fenn, három Luther-énekekkel), továbbá a HOFGREFF nyomda által 1556-ban kinyomtatott HISTORIAGYŰJTEMENY és TINÓDI Lantos Sebestyénnek ugyanott 1554-ben kinyomtatott CRONICA-ja. A két utóbbi könyv ugyan históriás énekeket tartalmaz, de több dallamuk bekerült a népénekhagyományba is, s eljutott a mai énekkönyvekig.

Az első ránk maradt hazai egyházi énekeskönyvek, egyben a magyarországi korai protestáns énekgyakorlat jeles tanúi: HUSZÁR GÁL 1560-ban és 1574-ben megjelent művei, az Isteni Dicséreték. (Mindkettő hozzáférhető modern facsimile kiadásban!) A két könyv tartalma nem azonos, bár átfedések vannak köztük. Magyarra fordított gregorián énekeket is, strófás népénekeket is tartalmaznak.

Egyébként a 16. század folyamán csak a protestánsok gondoskodtak a népénekek kiadásáról, de ők is csak a szövegek kinyomtatásáról. 100-200 tételből álló népének szöveggyűjtemények például a VÁRADI énekeskönyv (1566), SZEGEDI GERGELY énekeskönyve (1569), a DEBRECENI énekeskönyv (1579), BORNEMISZA Péter énekeskönyve (1582). Az 1593-ban nyomtatott BARTFAI énekeskönyv azért fontos, mert a későbbi felvidéki evangélikus énekeskönyvek ősénekek tekinthetjük.

Míg az említett gyülekezeti énekeskönyvek csak szöveget tartalmaznak, a 16-17. század jellegzetes kottatípusa: a protestáns graduál. A graduál-könyvekben magyarra fordított gregorián istentiszteleti énekeket gyűjtöttek össze, egyik-másikba 6-700 tételt is. A graduális énekanyag azonban nem a népnek szólt: diákok énekelték az istentiszteleten tanítójuk vezetésével, vagy csak a kántor énekelte szólóban, csak néhány darab ment át a népének-

---

¹³ Krisztus feltámadott... 185. dicséret

hagyományba és a népénekes könyvekbe. A tételek zöme a 17. század folyamán a használatból kiiktatódott. Két könyv kivételével valamennyi (mintegy 30) graduál- kézirat. Graduális énekanyagot tartalmazott nyomtatásban Huszár Gál fent említett műve is. Megbízható graduál-könyvcsoport az 1600 körül leírt BATTHYÁNY-, ÓVÁRI- és RÁDAY-graduál. Az 1635-ös EPERJESI GRADUÁL egy másik hagyomány-vonalat, a Felvidék énekszokásait jegyzi le, s érdekessége, hogy gregorián tételek mellett tartalmaz népénekeket és többszólamú népénekfeldolgozásokat is. A graduálok korának vége felé, 1636-ban Gyulafehérvárott jelenik meg végre I. Rákóczi György és Bethlen Gábor fejedelmek költségén egy nyomtatott, gondosan sajtó alá rendezett graduál-könyv, az ÖREG GRADUÁL (az „öreg” itt nagyalakút jelent), mely a graduál-irodalom összefoglaló monumentumának nevezhető.

Biztos, hogy a katolikusnak megmaradt templomokban is használtak népéneket. A katolikusok azonban hosszú időre elmaradtak a protestánsok mögött a népének kiadásában. ... Új korszak kezdetét jelenti az 1651-es esztendő. [...] ez évben jelent meg az első nyomtatott katolikus énekeskönyv, a CANTUS CATHOLICI. ... Az első kiadás 80 latin és 112 magyar éneket tartalmaz, mégpedig nemcsak szöveggel, hanem elég gondosan nyomtatott kottákkal.

Külön kell tárgyalni Erdély katolikusainak helyzetét. ... Az összefoglalás és századokra szóló megszilárdítás feladata a csíksomlyói ferencesre, Kájoni Jánosra várt. Kottás könyveiben (KÁJONI-KÓDEX, ORGANO MISSALE, CSÍKCSOBOTFALVI KÉZIRAT) más jellegű zenei anyagok társaságában, véletlenszerűen örökített meg néhány népéneket. 1676-ban megjelent hatalmas munkájában azonban, a CANTIONALE CATHOLICUM az Erdélyben élő ... darabok reprezentatív „Összkiadása” volt. Kájoni könyve meghatározójává lett Erdély élő énekhagyományának.

A református egyháznál sokáig, a 18. század közepéig kellett várni arra, hogy kottával nyomtatott népénekeskönyv megjelenjék.

Huszár Gál 16. századi nyomtatványai után (az 1636-os Öreg Graduál speciális esetét nem számítva) csak 200 évvel érzik szükségét egy ilyen kiadásnak. Addig az 1560 táján megjelent könyvtípus él tovább: a szöveges népénekgyűjtemény. Az 1592-ben Debrecenben megjelent (szerkesztőjéről, Gönczi Kovács Györgyről „Gönczi”-nek nevezett) énekeskönyv némi változtatással (hozzáadásokkal és elhagyásokkal) új és új kiadásban került a református hívek kezébe, s gyakorlatilag a 18. század közepéig irányadó volt énekgyakorlatukban.

A református népének újkori történetére legnagyobb hatással egy 1612-ben, Oppenheimben nyomtatott biblia-fordítás függeléke volt: itt jelentek meg először a „genfi zsoltárok” magyarul, Szenci Molnár Albert fordításában. A genfi zsoltárok 1652 óta minden református énekeskönyvbe bekerülnek, először függelékként, majd fő helyen.

A korábban tárgyalt graduál-könyvek használatát nagyjából a 17. század közepéig követhetjük. Kihalásuk egyben a kotta használatának eltűnését is jelenti. Csak 1740 után szorgalmazza egy debreceni tanár, Maróthi György, hogy a diákok kottáról énekeljenek, s ő adja ki a genfi zsoltárok kottáját négyzólamú letétben. A „harmóniás-zsoltárok” 1774. évi kiadásához tanítványai néhány hagyományos magyar református ének kottáját is hozzáfűzik, s ezt követően, 1778-ban végre megjelenik Debrecenben a valamennyi dallamot hangjegyekkel közlő DEBRECENI ÖREG ÉNEKESKÖNYV. Szinte az utolsó pillanatban. Olyan reformok hangadói szerveződnek már ez időben, melyek az egész hagyományos magyar református énekanyagot támadják. Az 1777-es KOLOZSVÁRI ÉNEKESKÖNYV még kompromisszum a folyamatos hagyomány és az újítók között, az 1806-ban elfogadott, 1813-ban megjelentetett református énekeskönyv már szinte teljesen szakított a hagyománnyal. Ez az énekeskönyv (egy 1877-es revízió után) 1921-ig érvényes maradt.

A református énekeskönyvek e sorát kiegészíti még néhány járulékos forrás. Egyik típus a halottas énekeket egybegyűjtő

nyomtatvány (ilyen pl. az 1769-es Nagyenyedi, 1778-as Pesti, 1791-es Debreceni Halottas). Másik típus: a vegyes gyűjteményekbe bekerült népének-feljegyzés, melyek közül főként a református kollégiumi diákság dalgyűjteményeibe, „melodiáriumaiba” fölvett vallásos népénekek említendők.

A magyar református gyülekezeti éneklés története dióhéjban

Bódiss Tamás: Az 1948-as énekeskönyv a református gyülekezeti éneklés történetében.

DLA-disszertáció 2005, CD formában MET-LFZE Egyházzene Tanszék 2008

Azt a nagy elhajlást az „első szeretettől”, amely a magyar református kegyesség történetében az uralkodó világi és egyházi eszmeáramlatok hatására a múlt század elejétől fogva beállott, gyülekezeti éneklésünkben is nyomon követhetjük. A debreceni típusú énekeskönyvek anyaga 1730 körül kiteljesedett[...] De már egy évvel azelőtt, hogy a legteljesebb, dicsérleteiben is hangjegyes „öreg debreceni” énekeskönyv (1778) megjelent, Erdélyben, az 1777-es kolozsvári énekeskönyvvel megkezdődött a régi énekek felszámolása és nagyrészt a késő pietizmus, valamint a kezdődő racionalizmus termékeivel való helyettesítése, a XVIII–XIX. századforduló énekköltésének érvényesülése, amely első diadalát az 1806. évi, de csak 1813-ra megjelent, és az 1877. évi revízióval 1921-ig érvényben volt énekeskönyvvel aratta[...]

Viszont az első nyomaiban már két emberöltő óta kimutatható, de egyre erősebben századunk folyamán, a két világháború nyomán jelentkező lelki ébredés igényeit ez az 1921-es énekeskönyv már kezdetben sem elégíthette ki, de nem felelhettek meg annak azok a belmissziói énekeskönyvek és gyűjtemények sem, amelyek hitből, komoly szükségérzetből és jószándékból jöttek ugyan létre Isten Szent Lelkének segedelmével, de nem a hívő magyar múlt megszentelt és gazdag örökségére épültek fel, és mind külföldi, mind

magyar anyagukban hiányzott a szerves összefüggés és a céltudatos válogatás.”

A fenti mondatokat az 1948. évi református énekeskönyv bevezetőjében olvashatjuk énekeskönyvünk szerkesztője: Csomasz Tóth Kálmán tollából. Ő elsőként vizsgálta át és katalogizálta az ismert énekeskönyvek dallam- és szöveganyagát, közzétette a 16. századi dallamokat, könyveiben, tanulmányaiban és egyéb írásaiban részletesen foglalkozott az egyházi zenekultúra és a gyülekezeti éneklés történeti kérdéseivel.¹⁴

Az idézet szerint egyházunk énekkultúrája három nagy fejezetre tagolódik. Az első szakasz a 16–18. század, amikor a reformáció énekrepertoárja – folyamatos bővüléssel együtt – töretlenül tovább hagyományozódott. A második szakaszt az „elhajlás” – a reformáció énekeinek elhagyása, megtagadása – jellemzi, míg a harmadik szakaszt a visszatérés jellemzi, melyet a 20. század első felében indult reformfolyamat, valamint a század közepén megalkotott – mai napig érvényes – jelent.

Az első szakasz. Liturgia és gyülekezeti éneklés a XVI–XVIII. században

Régóta tudjuk, hogy a reformáció korának istentisztelete a mainál jóval tagoltabb volt és a gyülekezet tevékenyebb részvételét igényelte, a protestáns graduálok és azok liturgikus utalásainak vizsgálata komolyabban azonban csak félszázada kezdődhetett el. A szertartási könyvek behatóbb megismerése eleinte nem hozott biztató eredményeket. A nyilvánvaló, mégis javíthatatlanul maradt kottahibák és a kevés fennmaradt történeti adat kételyeket ébresztett a szertartási könyvek valódi használatát illetően, a graduálokkal foglalkozó Czeglédy Sándor és Csomasz Tóth Kálmán pedig a református egyházi zenekultúra XX. századi elesettségét látva eleve

---

¹⁴ A református gyülekezeti éneklés Bp. 1950,
<http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=116>

reménytelennek vélte az istentiszteleti célú graduáléneklés feltámasztását. Az utóbbi másfél évtizedben azonban mind az evangélikus, mind a református egyházzenei életbe új szint hozott a szertartási énekek liturgikus keretben történő megszólalása, a liturgia és éneklés kutatása terén pedig olyan eredmények születtek, melyek segítségével ma már jóval árnyaltabb képet alkothatunk a reformációt követő kor szertartási és gyülekezeti énekléséről. A korabeli és a mai gyakorlat különbségét itt az alábbi három megállapítással próbáljuk jellemezni, majd kissé részletesebben kifejezni:

- A gyülekezet éneklését nem orgona vezette, hanem a kántor és a diákok kórusa.

- Az istentiszteleti éneklés nem korlátozódott kizárólag a gyülekezet együttes énekére, de a kórus és a gyülekezet éneklése szervesen egybeépült.

- A református istentiszteleten nem csak strófikus gyülekezeti éneklés kapott helyet.

A XVI. században Európa-szerte – lutheránus és katolikus területeken egyaránt – ismeretlen még a gyülekezet énekének hangszeres vezetése, ezt mindenhol a kántor és az általa irányított kórus látta el. Geleji Katona István is erre utal az Öreg graduál előszavában, ahol az orgonák liturgikus használata ellen tiltakozik. Ugyancsak a hangszer nélküli énekvezetésről tanúskodnak Dávid István kutatásai is, aki Erdély területén összeírta a részben még ma is megtalálható, részben csak levéltári adatokban, utalásokban fellelhető kántori kottatartó pulpitusok, az ún. éneklőszékek jegyzékét. Az éneklőszék tárgyi bizonyítéka annak, hogy a gyülekezeti ének vezetése nem karzatról, orgona mellől, hanem a templom piacán elhelyezett éneklőszéktől a kántor (rektor, mester) és a maga köré gyűjtött gyermekek (diákok) vezetésével történt. Erre utal Samarjai János megjegyzése a XVII. századból: „...éneklő Deáki sereget tartunk: mindazáltal a' kösségnek is velünk való éneklését javallyuk...”. Az Öreg Graduál példányainak vizsgálata alátámasztja azt az eddig is ismert tény, hogy az iskolás gyermekek

a középkori gyakorlathoz hasonlóan igényesebb szertartási énekeket (antifona, himnusz, responsorium stb.) is megszólaltattak. ...

Az orgona református templomi használatának engedélyezését Dávid István a bögözi zsinat 1761-es határozatához köti. Erdélyben a hangszer a magyarországinál korábban jelentkezik, Nagyenyeden már a 40-es években lehetett valamilyen orgona, mert az ott diákoskodó Zilahi Sebess József ezt írja egy levelében: „a harmóniás orgona mellett való concentust introducáltam”, valamint „a Soltárokat az organista számára a basszushoz megkívántató mesterségekkel elkészítettem...”. Magyarországon ... a hangszer elterjedése az adatokból ítélve a XIX. században, már az új énekeskönyv idejében indult meg.

Mind műfaji elnevezésben, mind szerepét és zenei stílusát tekintve elkülöníti a himnológia a gyülekezeti használatú kanciót, valamint a prédikátor és a kántor, illetve a kórus használatára szánt szertartási éneket: a graduált, de több énekeskönyvünk – így Huszár Gál mindkét énekes kiadványa, és az evangélikus használatú Eperjesi graduál is – vegyes anyagot tartalmaz, ami a műfajok és énekek átjárhatóságára és vegyes használatát tanúsítja.

Az 1778-as Öreg Debreceni Énekeskönyvben csaknem 80 szertartási eredetű tétel helyet kapott. Himnuszok, benedicamusok, antifónák mellett fontos ünnepi tételek tanúskodnak az egykori liturgikus gyakorlatról. A szertartási énekek énekeskönyvbe kerülése a két műfaj szoros kapcsolatát és egymás mellett élését tanúsítja. Ahol ismerték még a középkori himnusz dallamokat, ott az énekeskönyv himnuszszövegei segíthették a graduáléneklést oly módon, hogy a kántor megtanította a régi, díszesebb dallamot és az énekeskönyv segítségével tudták azt énekelni. Ahol nem volt szakképzett kántor, a szertartási dallam előbb-utóbb feledésbe ment. Ekkor térhettek át a himnuszok egyszerűbb, hajlítások nélküli népénekre. (Pl. a *Krisztus ki vagy nap és világ* – esti himnuszt az egyszerűsített, 500. dicséretnél található dallamra tudták csak énekelni.)

Összegezve valószínűsíthetjük, hogy 1.) a gyülekezet részt vett bizonyos szertartási énekekben, 2.) a gyülekezetek egy része nem rendelkezett sem kéziratossal, sem nyomtatott graduálkötetekkel, 3.) az évtizedek során egyre kevesebb gyülekezet rendelkezett a szertartási énekek megfelelő szinten megszólaltató kántorral és kórossal.

A graduál és az énekeskönyv mellett az 1600-as évek elején megjelent Psalterium Ungaricum, mint teljes zsoltárkönyv képezte a magyar protestáns énekkönyvek harmadik pillérét. A zsoltárok harmóniás éneklése a XVIII. század folyamán több helyen is gyökeret vert. Maróthi György, a Kántus alapítója előtt mintegy másfél-két évtizeddel Szigeti Gyula István a későbbi püspök a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban már tanította a többszólamú zsoltárokat.

A genfi zsoltárokkal kiegészült hármasszólásos énektípus (graduál, dicséret és genfi zsoltár) együttes használatával ért el a korai magyar protestáns gyülekezeti éneklés egy olyan csúcsra, [...] mely a mai egyházzenei gyakorlatban a genfi zsoltárok [...] többszólamú éneklésével kiegészítve kitűzhető cél lenne.

A második szakasz. Elhajlás a reformációs énekektől.

Az 1806-os, Benedek Mihály-féle énekeskönyv elődje – az Öreg Debreceni Énekeskönyv – 371 dicséretéből mindössze 51 éneket, 1/7-ed résznél is kevesebbet ítélt megtartásra érdemesnek. Valóban radikális szakítás – „elhajlás” – történt tehát a 19. század fordulóján. Igen szegényes lett az új énekeskönyv dallamkészlete is: a 124 zsoltárdallamon felül mindössze 39 saját dallamú dicséretet találunk, valamint egyetlen német eredetű dallamot (ma: A töredelmes szívet... kezdősorú 180. dics.) a köznap reggeli invokációk között. A kihagyott dicséret helyére 202, újonnan költött szövegű többnyire zsoltárdallamra alkalmazott dicséret került. Az újonnan bekerült énekek legértékesebb darabjai Szőnyi Benjámint és Losontzi Istvánt 18 szövege. A megmaradt régi énekek is jelentős szövegi átdolgozáson mentek keresztül.

Figyelemre méltó ugyanakkor az 1806-os Benedek-énekeskönyv beosztása, mely – a gyűjtemény élére került zsoltároktól eltekintve – az istentiszteletekhez kötődő funkcionális énekválasztást könnyíti meg.

Genfi zsoltárok

(vasár- és ünnepnapra) Invokációk / Ünnepi énekek /

Vasárnapi énekek

(vasárnap délutánra) Katekizmusi énekek

(hétközi napszaki könyörgésekhez) Hétköznapi énekek

(egyéb) Bűnbánati énekek / Úrvacsorai énekek / Alkalmi énekek

A genfi zsoltárok előre kerülése csak látszólag jelentette a zsoltárok megbecsülését. Az ekkortól alkalmazott csillagozás (a használatra alkalmas versek megjelölése) ellenére még a zsoltárok összes versét meghagyták, csak az 1877 utáni kiadások egy részéből maradtak ki a nem ajánlott versek. Ugyanakkor a korábbi ritmikus, de régies (kvadrát) hangjegyzést elhagyva modern, de kiegyenlített ritmusú lejegyzésre tértek át.

Az invokáció – a mai fennálló ének – ekkoriban vált a magyar református istentisztelet jellegzetes elemévé. A korábbi énekeskönyv négy, ide vágó énekét (ezekből ma 151, 157, 158. van meg) megtartva tizenegy új, egyverses énekkel bővült az anyag. Külön-külön számozást kapott a 4 vasárnap reggeli, 3 vasárnap délutáni, 5 köznap reggeli és 3 köznap délutáni invokáció.

Lényeges újítás, hogy az „Ünnepi énekek” fejezet advent helyett újévvel kezdődik és karácsonnyal – az egyházi esztendő és az üdvtörténet első nagy ünnepével – zárul. Az eddig szerepelt „vízkereszt” ünnep maradt el az ünnepek sorából.

A vasárnapi dicséretet külön fejezetként a katekizmusi énekek követik. Az 58 dicséret nagy része megrendelésre készült, 17 éneket pedig Losontzi István „Éneklésben Tanító Mester”-éből vettek át.

Az úrvacsorai és a bűnbánati énekek valószínűleg az 1777-es kolozsvári gyűjtemény nyomán kerülhettek egymás mellé. Liturgiai

meggondolás is szerepet játszhatott ebben, mert az úrvacsorát megelőzte a bűnvallás.

Az énekeskönyv hátralevő része 61 alkalmi éneket foglalt magába. Főképpen paraszti élet jelentősebb eseményei (aratás, tüzesetek, árvíz stb. alkalmával mondandó dicséret) valamint politikai alkalmakra és köztisztviselők ill. prédikátor beiktatására íródott alkalmi énekek szerepelnek itt. A fejezet az esztendő utolsó napjára szánt három dicsérettel zárul.

A gyülekezeti éneklés válságának elmélyülése

Az orgonák megjelenése, az éneklőszékek megszűnése, valamint a szertartási énekek elhanyagolása (tehát a liturgiai hanyatlás) korában is tovább élt mind az iskolás gyermekek rendszeres éneklése, mind a gyülekező éneklés szokása – a hagyományörző falusi tradíciót tekintve nyomaiban egészen a XX. század elejéig. Az 1807-ből származó „Peremartoni Regulák” (Csomasz Tóth Kálmán: *Éneklésre tartozó regulák 1807-ből. in: Ref Egyház 1954 15–24*) részletes tanácsokat ad a kántor és az iskolás gyermekek templomi énekléséhez. A 23 pontos szabályzat mintája egy orgona nélküli falusi gyülekezet, melyben az iskolás gyermekek segítenek a gyülekezeti éneklésben. A kórus feladata volt az istentiszteletet kezdő introitus-ének, ahogyan azt Tóth Ferenc Liturgikájában (Győr, 1810) írja: „*előbb az Oskolás gyermekek egy verset, ... azután a' Kántor egy Versből álló Invocatiot énekelnek a' Gyülekezettel, ezen utolsó alatt a' nép áll...*” A XX. század elején Ravasz László ágendájában akként rendelkezik, hogy a második és harmadik harangszó között az iskolás gyermekek foglalják el helyüket a kántor vezetésével a templomban és a harmadik harangszókor – istentisztelet kezdete előtt 10 perccel – kezdjék meg „*az előkészítő vagy gyülekező éneklést s ebben a gyülekező hívek is részt vesznek.*”

Az új énekeskönyv a már korábban elindult eróziós folyamatok erőteljes felgyorsulását okozta, mely a szertartási részek le-

egyszerűsítésével, a dallamrepertoár erőteljes redukciójával és egyoldalúvá tételével, általában a zenei szempontokat teljesen figyelmen kívül hagyó szemléletével a református gyülekezeti éneklést mélypontra juttatta. Hozzájárult ehhez a racionalista teológia és az egyházi közéletnek az a válsága is, mely a század végét jellemezte.

A gyülekezeti éneklés színvonalának hanyatlását sajnos nem gátolta, inkább erősítette az orgonák megjelenése, mert a kántor a karzatra került az orgona mellé, ahonnan éneklésével és személyes jelenlétével kevésbé tudta a gyülekezet énekét vezetni. A kórus feladata is lassan átalakult és megváltozott. A XIX. század kórusideálja a többszólamú gyakorlatot követve egyre inkább a dalárda lett, mely a gyülekezeti éneklés vezetéséért már nem érzett felelősséget, repertoárja inkább „romantikus hevületű” vallásos és nemzeti karművekre épült. Ennek egyenes következménye, hogy az istentisztelet helyett a temetések és különböző polgári események váltak a kóruséneklés fő terepévé.

A gyülekezeti éneklés egyre mélyülő XIX. századi válságáról – az éneksorok záróhangjának vég nélküli továbbnyújtásáról, a lassú éneklés miatti „kanyargatásról”, az énekvezető modoros hanghordozásáról, a dísztelen, lélek nélküli, botránnyos éneklésről – több tudósítás szól a század folyamán megindul folyóiratok: a Sárospataki Füzetek és a Protestáns Egyházi és Iskolai Lap hasábjain. 1863-ban a neves népzene kutató és zenekritikus Bartalus István is megállapítja az egyházi éneklés elsatnyulását. Az okokkal egyházi testületek is foglalkoztak, a század közepén felállított tanítóképző intézetek pedig a gyülekezetekbe kerülő tanítók alaposabb zenei képzését próbálták előmozdítani.

A szabadságharc után a történelmi Magyarország területén több mint 1,3 millió református élt közel 2000 gyülekezetben. Ez politikailag veszélyesnek tűnt a Habsburg-ház szemében, mely mindig is tartott a magyarság nagy részét egybefogó, protestáns volta miatt az egyházi kapcsolatokon keresztül nehezen kézben tartható református egyháztól. A külső látszat és a látszólagos politikai súly ellenére a református egyház élete a század folyamán az egyre erő-

sebb hanyatlás jeleit mutatta. A hitélet sorvadása és a házi áhítatok gyakorlatának ritkulása, a több ezres, több tízezres gyülekezeteknél is üresen kongó templomok mutatták annak a jeleit, hogy a nép nemcsak a hit lényegétől, de a külső formáktól is elszakadt.

A hitélet kiüresedését az egyház tanításának megváltozása idézte elő, melyen a racionalizmus hatása érezhető. A század első feléig az iskolákban csak a Heidelbergi Kátét tanították, a vasárnap délutáni istentisztelet kátétanítással, kikérdezéssel, sok helyen az énekek gyakorlásával, tanításával telt. Az ötvenes években egyre többen bonyolultnak, megtaníthatatlannak vélték a reformáció századában elfogadott katekizmust és lecserélték például Nagy Péter erdélyi püspök 1858-ban Kolozsvárott megjelent kátéjával. Az ész és az értelem döntő jelentőségét hirdető racionalizmus az igehirdetésben is a hasznosságra helyezte a súlyt. Az igehirdetés egyre jobban eltávolodott a Bibliától és a mindennapi életben hasznosnak ítélt témákat (krumpliültetés, szántás stb.) vette célba.

Akik felismerték az egyházi élet válságát, az okokat általában három helyen vélték megtalálni: az egyház szervezetében, az anyagi szegénységben és a prédikációk szellemében. A viták és a megoldások keresésének fórumául alapította meg Ballagi Mór (a század közepén indult budapesti teológia tanára) 1858-ban az első világháború végéig megjelent Protestáns Egyházi és Iskolai Lapot, majd pedig az általa képviselt liberális teológia tanainak terjesztésére 1871-ben a Protestáns Egyletet. A liberális teológia eszméi azonban csak kezdetben tűntek igazi megoldásnak és éles bírálatot kaptak a főként Debrecenben jelentkező ortodoxia felől, a XIX. század utolsó évtizedeiben megszülető belmissziói mozgalom pedig egy másfajta megoldást látott a válság megoldására: a szentírási alapú, belső hitbeli megújulás útját.

A harmadik szakasz. Reformtörekvések a múlt század első felében

A XX. század harmadik évtizedében lépett színre egy zeneileg megfelelően képzett, reformátusságát vállaló, európai kitekintéssel rendelkező zenésznemzedék: a népzene kutató-zeneszerző Lajtha László (*1892), a zenetörténészként ismertté vált Molnár Antal (*1890), a karmester és zenepedagógus Ádám Jenő (*1896), a zeneszerző Gárdonyi Zoltán (*1906) és a lelkipásztor Árokháty Béla, aki a harmincas évek meghatározó egyházzenei személyiségévé és az énekeskönyvi reformmunkálatok tényleges elindítójává vált.

Az a kétfelé szakadás, mely a magyar zenei életet a XIX–XX. század fordulóján jellemezte, magyarázatot ad a református egyházzene harmincas évekbeli feszültségeire is. A vidéki tanítóképzőkben végzett református kántorok provinciális zenei világa és a budapesti Zeneakadémián végzett Kodály-tanítványok európai-kitekintésű zenei látóköre közötti feszültséget a lelkészcsaládból származó és először teológiai, majd zenei tanulmányokat folytató Árokháty Bélának kellett áthidalnia.

Árokháty már zeneakadémiai éve kezdetén bekapcsolódott az énekeskönyv körüli vitába, amikor azokhoz csatlakozott, akik nem tartották megfelelőnek az 1916-os újabb próbaénekeskönyvet sem. Árokháty vallotta, hogy a gyülekezeti ének nem időkitöltő hangulatkeltés, hanem imádság, melyet csak több versszak illetve a teljes ének végigéneklésével lehet megvalósítani. A reformtörékvések a zsoltárok revíziójaként indultak, ami teljesen érthető, hiszen a zsoltárok dallami és szövegi kérdései évtizedek óta terítéken voltak, az énekeskönyv dallamanyagának kétharmad részét ez uralta.

Árokháty 1932-ben a Protestáns Szemle hasábjain keveredett vitába a Magyar Református Kántorkönyv kapcsán Hódossy Bélával, a sárospataki tanítóképző tanárával, aki Magyar Református Énekvezérek Egyesületének lapja: a „Zeneközlöny” főszerkesztőjeként maga mellé tudta állítani a zenei kérdésekben könnyen befolyásolható vidéki kántorokat – az európai zenei kitekintéssel bíró Árokháty ellenében. Az elmérgesedő vita az 1937-es Országos Magyar Protestáns Egyházzenei Konferencia

alkalmával csendesedett kissé, de az évtized végén Árokháty Psaltériuma (a genfi zsoltárok általa készített kíséretkönyve) megjelenésekor még egyszer utoljára fellángolt.

E pattanásig feszült helyzetben Árokháty elveit itthon nem, csak a Jugoszláv Királyság területén élő Református Keresztyén Egyház énekeskönyvének kiadásában érvényesíthette, mely a 30-as évek legkézzelfoghatóbb eredményét jelentette. A jugoszláviai énekeskönyv szerkesztése mintegy négy évet vett igénybe. Az 1937-ben megjelent, a továbbiakra is irányt adó gyűjtemény ismertté vált az anyaországban, önálló ismertető tanulmány is megjelent róla. Különösen nagy visszhangot keltett a megújított, megreformált zsoltárkönyv. Bibliakörökben, konferenciákon, táborozásokon és egyéb egyházi alkalmakon került kézbe az énekeskönyv vagy annak anyagából válogatott alkalmi énekfűzet.

A 48-as énekeskönyv létrejöttét befolyásoló további tényezők

Istentiszteleti rendtartás megújítása és az énekeskönyv

A Magyarországi Református Egyház istentiszteleti rendtartásának egységesítésére irányuló törekvések az 1881-es Debreceni Zsinatot követően az egyház alkotmányjogi egységének megalkotása után jelentkeztek. Mivel az első világháborúig elkészült javaslat a háborúban megsemmisült, a munkát szinte előről kellett kezdeni, ráadásul Erdély elszakadásával két külön vonalon. A magyarországi munkákat ezt követően Ravasz László irányította, az erdélyi liturgiareform pedig Makkai Sándor nevéhez fűződik.

Ravasz László 1921-től 1948-ig tartó, közel két évtizedes püspökségét az egyház teológiai-igehirdetési megtisztulása, belső és külső megerősödése, elsősorban a főváros református életének kialakulása (hét új gyülekezet szervezése, templomok épülése) mellett az országosan is meghatározó istentiszteleti rendtartás megalkotása jellemezte. A Református Egyházi Könyvtár soron kívüli számaként 1927-ben megjelent „Ágendá”-ban a liturgiai munka előtörténetét követően a református istentisztelet alapelveivel foglalkozik. Ra-

vaszt nem a keresztyén liturgika őstörténete és annak református megfelelői foglalkoztatják. Nem elsősorban az ének és a zene istentiszteletben betöltött szerepéről írott gondolatai az irányt mutatóak, hisz tapasztalat és megfelelő ismeretek híján, csupán kora egyházi gyakorlatából kiindulva ebben a kérdésben nem mondhatott lényegesen újat.

Az ének istentiszteleti szerepéről írott gondolatai – melyek szerint az csupán imádság, nem lehet az ígéhirdetés része és csak unisono szólalhat meg –, arról tanúskodnak, hogy Ravasz László csak az akkori gyakorlat szerinti strófás éneklésben gondolkodott. Ez természetes, hisz liturgiátörténeti ismeretek és megfelelő források kellő ismerete híján akkor még fel sem merülhetett a szertartási éneklés kérdése. Ravasz László az egyházi zene kultikus jellegét – vagyis az egyházi műzene liturgikus szerepét – sem ismerte el, az szerinte csak egyházi ünnepélyekre, vallásos összejövetelekre alkalmas kulturális műsor lehet. Részben itt is igazat adhatunk vélekedésének, hiszen a Händel és Bach műveivel kezdődő, akkor játszott oratórikus repertoár nagy része valóban szétfeszíti mindenféle liturgia kereteit. Mindezeket azért kellett itt megemlítenünk, mert *a több mint hét évtizede használatos Ravasz-féle agenda alapelvei a református köztudatba mélyen beivódtak és a ma immár többszörösen aktuális református ágendareform sarkalatos zenei-liturgiai kérdéseit alkotják.*

Az istentiszteleti kultuszról vallott felfogás a Ravasz-ágenda egyik legfőbb jelentősége. A keresztyén kultuszról szólva hangsúlyozza, hogy az nem „tanítói vagy térítői intézmény”, hanem „kifejező cselekmény”, mely „fokozza a kifejezést kereső érzelem erejét.” Világos határvonalat húz a szerinte csupán gyönyörködtető, öncélú művészet és a kultusz között. Utóbbi szerinte „a legpraktikusabb dolog a világon, mert az életet alakítja át az Isten dicsősége szolgálatában.”

Ki kell azt is emelnünk, hogy Ravasz nagy súlyt helyez a gyülekezet aktivitására is, mely a mai református istentiszteletnek igen lényeges problémája. Mindkét említett fejezetben érinti a

kérdést, miszerint „*a kultuszból csak az hoz haza valamit, aki vitt is oda valamit*”, a másik helyen pedig az aktivitás eszközeként első helyen nevezi meg az éneklést, majd az imádságot, a bibliaolvasást és a „*a beszéd figyelő feldolgozása*”-t.

Az Ágenda bevezetőjéből az egyházi év ismertetésére is érdemes odafigyelni. Ravasz nemcsak az üdvtörténet fő ünnepeit és egyáltalán az ünnep jelentőségét írja le, hanem szól az ünnepkörökről és az egymás után következő vasárnapok rendjéről is, amely jóval változatosabb szerkezetű, mint a mai református gyakorlat.

A IV. Budapesti Zsinat 1929-ben megállapította az istentiszteleti rendtartás végleges formáját, amely egy évvel később (1930-ban) megjelent. Két évized múlva, a II. világháborút követően újabb liturgiai reform indult az 1930-as agenda átdolgozása és továbbfejlesztése érdekében. A debreceni és a budapesti teológiáról 1948-ban kiinduló kezdeményezéseket megelőzve Csomasz Tóth Kálmán már 1946 őszén foglalkozott a liturgia és az éneklés kapcsolatával.

Csomasz Tóth szerint az énekreform olyan liturgiai reformmal teljesezhet ki, mely a genfi példán túl a magyar reformáció gazdag liturgiájáig nyúlik vissza. Nemzetközi tapasztalataira utalva mintául ajánlja a külföldi evangéliumi egyházak körében bontakozó liturgiai törekvéseket, melyek a gyülekezeti ének megújulásával, ezzel együtt lelki gazdagodással is járnak.

A gyakorlati kérdésekben Ravasz Lászlóhoz hasonlóan szorgalmazta a gyülekezet tevékenyebb részvételének biztosítását, „sokkal több, és egyrészt az istentisztelet alkatrészeihez simulóbb, másrészt az egyházi év alkalmi és az ezeknek megfelelő igehirdetés hangsúlyozására is alkalmasabb éneklést”. A kötött részek között a bűnvalló imádságot, az Apostoli Hitvallást, a Confiteor-Kyrie, Absolutio-Gloria részeket említette.

Igen fontos az 1946. novemberi előterjesztés két befejező pontja. Az első az énekrepertoár használatának kérdéseivel foglalkozik és azt a figyelemreméltó megállapítást teszi meg, hogy egy sokrétű és viszonylag nagy mennyiségű énekrepertoárt csak

tervezett és bizonyos mértékig meghatározott, kötött rendszerben lehet megfelelően kihasználni. Csomasz Tóth Kálmán itt az énekrepertoár a perikóparend és az egyházi év kapcsolatáról szól, ezen elvek első lépcsőben történő fakultatív bevezetéséről, majd későbbi, bizonyos értelemben kötelező alkalmazásáról. Többek között az alábbiakat írja:

„Ennyire változatos, és tartalmának jelentős részében ennyire ismeretlen énekeskönyv anyagát a mai átlagos magyar református gyülekezet [...] semmiképpen sem tudja kellőképpen kimeríteni, kihasználni. Evégből talán nem volna célszerűtlen meggondolni, hogy mimódon lehetne elősegíteni, sőt bizonyos mértékig előírni énekeinknek a mindenkori és mindenfajta istentisztelet rendjében való mentől változatosabb és teljesebb kiaknázását. [...] Célszerű volna valamilyen zsoltárperikópa rendet kidolgozni, egyelőre fakultatíve. Ennek kerete módot nyújtana arra, hogy minden homiliás istentisztelet [...] rendjében állandó helyet nyerjen a zsoltáréneklés [...] Úgy is történhetik ez, hogy amikor a derekas ének nem zsoltár, akkor a prédikáció előtt kellene valamely, mégpedig kevésbé ismert dallamú zsoltárnak esetleg nem is egy, hanem két versét énekelni, az egyházi évnek megfelelő beosztás és előírás szerint. Mindenfajta istentiszteletre, temetésre is ki lehetne dolgozni a változó, de kötött és a teljesen szabad éneklés helyét és rendjét. Az előbbinek már említett módon elkészítendő tervét bizonyos határidőig fakultatíve bevezetni, ennek letelte után egységesen kötelezővé tenni.”

Az énekeskönyvet véglegesítő ülés 1948. március 4-i jegyzőkönyvében olvasható Ravasz László és Makkai Sándor véleménye, miszerint a próbaénekeskönyvbe ne kerüljenek be olyan szövegek – a liturgia rendje, kötött szövegek, úrvacsorai kérdések és a katekizmus szövege – melyek a megalkotandó liturgiai reform során még változhatnak. Erre a reformra számítva került be viszont az énekeskönyvbe néhány, a megújított liturgiába szánt állandó ének. (Kyrie, Sanctus, Gloria Patri, ld. 176–178. dics.) Az énekeskönyv próba-jellegét nemcsak a nagy mennyiségű új

énekanyag miatt kapta, hanem az istentiszteleti rendtartáson még folyamatban lévő munkák miatt is, melyet követően az 1951-ben újválasztandó zsinaton véglegesítették volna az énekeskönyvet.

Makkai Sándor halála és Ravasz László egyházvezetéséből történt eltávolítása azonban hamarosan megakasztotta a kedvező folyamatokat, ezt követően pedig az istentiszteleti reform ügye 1951-ben hivatalosan is lekerült a napirendről.

A régi énekeskönyvek anyagának megismerése

A református himnológia atyjának nevezett Kálmán Farkas, a protestáns énekügy lelkes kutatója tanulmányozta át először az akkor ismert régi énekeskönyveket. 1881 és 1884 között írt többek között a Batthyány, a Nagydobszai és Kecskeméti graduálról, Bornemissza énekeskönyvéről, a Bártfai és az Öreg Debreceni énekeskönyvekről. Saját kezű bejegyzései ma is megtalálhatók a margón, lapszéleken, de minden lelkesedése ellenére sem tudta értékelni a többszáz évvel korábbi, a kor ízlésétől meglehetősen idegen dallamokat. Az „Új világosság” dallamát „érthetlen”-nek, a „Ne hagyj elesnem” melódiáját „gyenge dallam”-nak, a Cantio Optimát (Mindenek meghallják) „dallamtalan dallam”-nak minősíti. Hasonlóképpen ítélkezik például a Dies est laetitiae (Dicséretes e gyermek), a Nékünk születék mennyei király, a Szent vagy örökké és számos más dicséret dallamáról; a Semmit ne bánkódjál mellé ugyanakkor ezt a megjegyzést írja: „igazi szeméten heverő gyöngy! és ilyeneket is el tudtak hagyni.” A nyolcvanas évek második felében, az énekügyi munka megtorpanásakor Kálmán Farkas is visszavonult, mert egyre céltalanabbnak látta a megkezdett munkát. 1891-ben újból tollat ragadott, hogy nézeteit, mint korábbi némaságának okát a nyilvánosság előtt kifejtse. Írásának egyik figyelemre méltó mondata: „vegyük vissza az eltemetett, elfeledett régi magyar dallamokat.” Harcostársat is talált Nagy Ignác kölkedi lelkipásztor személyében, aki szintén az összes zsoltár és régi dicséret megőrzése mellett tört lándzsát.

Az egyházban folyó énekügyi munka ténylegesen nem számolható az elhagyott protestáns énekörökséggel az irodalomtudomány szépen gyarapodó eredményei ellenére sem. Pedig református lelkipásztorok is jelentős munkásságot végeztek e téren. Egyikük, Szilády Áron a Magyar Tudományos Akadémia tagjaként 1877-ben indította el a Régi Magyar Költők Tára kiadását, melyből 1912-ig hét kötet meg is jelent gondozásában. Ugyancsak ő rendezte Szegedi Gergely 1569-es énekeskönyve betűhív kiadását sajtó alá. Az énekek használatához azonban a dallamokkal, a szöveges énekeskönyvek ad notam utalásaival és a sokszor nehezen megfejthető kottákkal is foglalkozni kellett volna.

Az alapvetésen kívül a korai kutatások eredményei közé sorolható, hogy egy-egy dallam itt-ott fölbukkant énekgyűjteményekben a XIX–XX. század fordulóján, néhány éppen a „Hozsánna!” énekeskönyvben. A Jugoszláviai énekeskönyvbe Árokháty Béla és munkatársai számos régi éneket vettek fel, de azok átfogó feldolgozása nem történt meg.

A régi himnológiai anyag módszeres felkutatásával a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságon belül alakítandó himnológiai csoport foglalkozott volna Árokháty és Schulek Tibor vezetésével. Ez a munka nem indult el, de vele párhuzamosan vagy ahhoz kapcsolódva az evangélikus egyház megbízásából Schulek Tibor és Sulyok Imre immár szervezett gyűjtőmunkát kezdtek el. E munka eredménye lett a 127 éneket tartalmazó Régi Magyar Istenes Énekek, mely függelékének jegyzetanyagával alapos munkáról tanúskodik. Csomasz Tóth Kálmán énekeskönyve és kutatásai előtt nem készült ilyen átfogó válogatás a régi énekanyagból.

Az énekeskönyv szerkesztési munkáinak megindulása

Az 1937-es egyházzenei konferencia és a Jugoszláviai énekeskönyv megjelenése tekinthető a mai énekeskönyvünk szerkesztési munkálatai előkészítésének. A hivatalos munkát az egyház már addig is működő énekügyi bizottságának

újjászervezésével lehetett megindítani. A teológiai, irodalmi és zenei albizottságot megalakító testület előadója Árokháty Béla lett, tagjai Ádám Jenő, Karácsony Sándor, Jékely (Áprily) Lajos és Vikár Sándor voltak. A bizottság előadójává Árokháty Bélát választották.

Az érdemi munkát az énekügyi bizottság 1940. június 13-án tartott ülésétől számíthatjuk, ahol Ravasz László így nyilatkozott: „A megtisztított egyházban a gyülekezeti ének imádság, igehirdetés és hitvallás, ugyanakkor pedig az istentiszteletnek egy olyan része, amelyen leginkább megmutatkozik az igazi művészet. [...] az énekeskönyv színvonala mutatja az illető egyház kegyességének és műveltségének színvonalát.” Tartalmi szempontból az énekanyag megújítását a múlt és az egyetemes értékek beemelésével jelölte meg: „Az evangélium által megihletett egyházi zenének tiszta református ága sok olyan kincset termelt, amelyet nem szabad nélkülöznünk, és nem tudom, hogy három és fél évszázad alatt énekeskönyvünk zeneművészeti része nem szenvedett-e olyan romlásokat, amelyeket okvetlenül ki kellene küszöbölni.”

Ezen az ülésen elhatározták az 1921-es énekeskönyv teljes szöveganyagának teológiai és irodalmi szempontú kritika alá vételét. A teológiai vizsgálatot Révész Imre végezte el, az irodalmi szempontot Karácsony Sándor képviselte. Árokháty a himnológiai kutatás megkezdését és a munkához szükséges külföldi szakkönyvek beszerzését szorgalmazta.

A megújítási munkák hírére a közvélemény is megmozdult. Hozzászólások, cikkek jelentek meg az egyházi újságokban. Az énekügyi bizottság elhatározása alapján részletes kérdőív készült az általánosan használt énekanyag és az énekléssel kapcsolatos igények, javaslatok felmérése céljából. A kérdőívek feldolgozását még 1941 nyarán elkezdte Karácsony Sándor és Árokháty Béla, aki ezt a munkát már nem tudta befejezni a következő év márciusában bekövetkezett halála miatt. Utódként Vikár Sándor és Ádám Jenő neve merült fel, kik közül végül az utóbbira esett a választás.

1943 februárjában a Konvent elnöksége „zártkörű konferenciát rendezett a megújítandó énekeskönyv alapvető, főként zenei

problémáinak tisztázása céljából.” Itt Karácsony Sándor ismertette a feldolgozott kérdőívek tanulságait. Ádám Jenő, Balla Péter, Sulyok Imre és Vikár Sándor mellett itt szerepel először előadóként Csomasz Tóth Kálmán neve, aki az énekanyag megrostálásának szempontjait foglalta össze.

Az énekügyi konferenciát követően Révész Imre javaslatára Csomasz Tóth Kálmánt bízták meg az énekeskönyvi munkák folytatásával. Míg Árokháty figyelme inkább a genfi zsoltárra irányult, Csomasz Tóth Kálmán elsősorban a magyar protestáns énekkincs nagy figyelmet és tudást igénylő, tudományos értékű feldolgozására helyezte a hangsúlyt. A himnológiai munka alaposabb és elmélyültebb végzése érdekében csurgói gyülekezetébe segédlelkész kirendelését kérte, hogy a tudományos munkára több szabadsága legyen. Későbbi beszámolója szerint 1943-44-ben végzett munkája eredményeképpen kartotékrendszerbe került az énekeskönyvekben legalább egyszer megjelent több mint 1300 ének és ennek alapján az énekek különböző tematikus csoportosítása káté-témák, metrikai, dallami és az idegen eredetű énekek esetében nyelvi szempontok szerinti rendezésben. Szintén kartotékrendbe került több mint 250, a XVIII. század végéig megjelent énekeskönyvi dallam azok közeli, vagy távoli variánsaival együtt, végül összegyűjtötte az énekeskönyvbe felvehető, már lefordított, vagy még fordítandó külföldi eredetű énekeket. Mindezekkel együtt rendszeresen publikált a nagyközönség számára egyházi folyóiratok hasábjain.

A kutatómunkát a világháború eseményei szakították félbe. 1944. december 1-én a közeledő front elől családjának biztonságot keresve elhagyta Csurgót. A polgári közlekedés akadozása miatt kórházlelkészként egy kórházvonattal szándékozott Pápara eljutni. A vonat úticélját azonban menetközben kétszer is módosították, végül az egész szerelvény a felső-bajorországi Coburgba érkezett a lelkészcsaláddal együtt. Innen csaknem másfél évvel később, 1946. május közepén tudott Magyarországra visszatérni.

A visszatérést követő nyári hónapok a megváltozott egyházi és politikai viszonyok közé visszailleszkedéssel telnek. Miközben az

akarátán kívüli külföldre távozás következtében feléje irányuló vádak alól sikerült magát tisztázni, megpróbálta az énekeskönyvi munka folytatását is előmozdítani. A függetlenített közegyházi alkalmazás lehetőségét a nehéz idők miatt még Révész püspök pártfogásával sem lehetett kieszközölni, így Csomasz Tóth Kálmán családjával visszatért Csurgóra.

A csurgói parókia megrongálódása következtében csaknem minden könyve és jegyzete odaveszett. Szerencsére a korábbi kutatásait rögzítő jegyzetek megmaradtak, mert ezeket Csurgóról távozásakor magával vitte, de hangszer, énekeskönyvek, lexikonok és kézikönyvek nélkül kellett most tovább dolgoznia. Amerikai barátaihoz írt leveleiben próbált segítséget kérni a tudományos munka további folytatásához szükséges legfontosabb énekeskönyvek és szakkönyvek beszerzése ügyében.

1946 őszén vette kezdetét az énekeskönyv szerkesztésének második – az elsőhöz képest minden bizonnyal nehezebb – szakasza. A szerkesztés három fő szempontja ez volt:

1.) A hitvallásos-teológiai szempont szerint az énekszövegeknek a reformátori teológián kell alapulniuk.

2.) Az irodalmi szempont a nyelvújítás előtti magyar nyelvet részesíti előnyben. A régi szöveg csak akkor változtatható, ha magyarázat nélkül ma már érthetetlen. Egyébként a régi kifejezések sokszor sokkal erőteljesebbek, kifejezőbbek és gazdagabbak a mainál.

3.) A zenei szempont a régi egyházi hangnemeken nyugvó, valamint a magyar múltban gyökerező népi és történelmi dallamokat részesíti előnyben.

Az evangélikus-református himnológiai együttműködés a Schulek Tiborral való kapcsolatra épült, egyrészt a közös énekanyag megállapítása és az egyes énekek közös szövegi és dallami alakjának rögzítése, másrészt a közös egyházzenei munka jövőbe mutató terveinek témájában. Említést érdemelnek még a liturgiai-zenei kérdések közös vizsgálatáról, különös tekintettel a két egyház

szétválása előtti, közös magyar reformációs istentisztelet elemeinek felélesztéséről megfogalmazott szándékok.

Az 1946 őszen újjáalakult szerkesztőbizottság tagjait a két püspökön kívül Ádám Jenő, Áprily Lajos, Karácsony Sándor, Képes Géza és Czeglédy Sándor, előadóként Csomasz Tóth Kálmán alkotta.

Az énekeskönyv végleges formájának kialakításáig még több fontos és kényes kérdést kellett megoldani. Az egyik központi kérdés az volt: mi kerülhet be a missziói énekeskönyvek nagyon heterogén anyagából? Csomasz Tóth Kálmán a belmissziói mozgalom két meghatározó személyiségével, Czakó Jenő vallásoktató lelkésszel és Ecsedy Aladár esperessel vette fel a kapcsolatot. Czakó Jenő különböző missziói egyesületek vezetésében vett részt, és már egy évtizede azon fáradozott, hogy az újonnan megjelenő külföldi énekek nívós magyar szöveggel kerüljenek be a különböző konferenciái füzetekbe. A próbaénekeskönyv szerkesztője a Hallelujah-énekek és magyar szerzők énekeinek kiválasztásában kérte Czakó Jenő tanácsát. Hasonló kéréssel fordult már korábban Ecsedy Aladárhoz, akinek ugyancsak ez év őszen jelent saját szerkesztésű énekfüzete. Mindkét megszólított személy megtette ajánlását, Ecsedy Aladár több mint száz Halleluja-éneket talált átvételre alkalmasnak.

Csomasz Tóth Kálmán az újabb szerzésű külföldi énekek számát 40-50 énekben maximálta. A jugoszláviai énekeskönyvhöz hasonlóan hasonlóan eleinte ő is külön „Ébredési és lelki énekek” fejezetcímet tervezett. Az onnan átvett 21 dicséret végül nagyrészt az énekeskönyv különböző fejezeteibe került szétosztva, így a 1947-es őszi tervezetben az Evangélikációs alkalmakra cím alatt már csak 15 ének címe sorakozott. A véglegesítéskor a némileg megváltozott, de számszerűleg megmaradt énekcsoport mégsem önálló fejezatként, hanem 457. és 471. számok között „A háládatosságról és megtérésről” címet viselő fejezetben nyert elhelyezést.

Egy másik sürgető feladat az idegen eredetű énekszövegek fordítása és újabb vagy javított szövegvariánsok elkészítése volt.

Ebben a munkában főleg Áprily Lajos közreműködött, de a legtöbb szövegigazítást, átdolgozást és jó néhány új vagy újabb fordítást Csomasz Tóth Kálmán maga végzett. A munkatársak között eleinte Gyökössy Endre és Révészné Váró Margit neve is szerepelt. Az énekszövegek fordításának és átdolgozásának szempontjait Csomasz Tóth Kálmán e cím alatt írásban foglalta össze. Ebben a szöveg nyelvi és költői eszközeire vonatkozóan a népi nyelv és a XVI–XVII. század régi énekköltésének stílusát tartja irányadónak.

1947 őszén a Konvent missziói bizottsága az új énekeskönyv elkészültéig használandó missziói gyűjtemény kiadására tett javaslatot. Ezt az énekügyi bizottság is elfogadta és Balla Péter konventi missziói titkárt bízta meg a gyűjtemény szerkesztésével. Ez a kiadvány hivatalos missziói énekeskönyvként igyekezett a nyomában megjelenő énekeskönyv új anyagát megismertetni. Áthidaló megoldást jelentett a kortárs-énekek sokat vitatott kérdésében is, mert ebben helyet kaphattak „Sztárai-társaság SDG” felirattal Kálmán Lajos, Csomasz Tóth Kálmán és Balla Péter énekei. Ezek a dallamok azzal a szándékkal születettek, hogy az akkor legtisztább népzenei stílusnak tartott pentatónia is jelen legyen a magyar egyházi énekanyagban.

Az 1948 őszén megjelent *Kis énekeskönyv* 15 genfi zsoltáron kívül 30 régi magyar, 29 régi 34 újabb idegen eredetű éneket előlegez meg az új énekeskönyv anyagából.

Minden közös munkával készülő alkotás elkerülhetetlen kompromisszumok elfogadása nélkül. Különösen érvényes ez egy országos használatra készült gyűjteménynél, melynél sokféle összetételű és igényű közösség sokféle szempontja között kellett irányt mutató koncepcióval időtálló, évtizedeken keresztül használható énekeskönyvet létrehozni. A vélemények, kívánságok közötti különbségek a végleges döntés idejéig sokszor megoldhatók, áthidalhatók, ellenkező esetben azonban ekkor megkerülhetetlen feszültségforrássá válnak. Így volt ez a próbaénekeskönyv szerkesztésének utolsó hónapjaiban is. Bár a nyomdai előkészítés még 1948 tavaszán elkezdődött, az 1948. október 31-i bevezetővel

ellátott énekeskönyvet különböző nehézségek (pl. papírhány) miatt csak 1949 nyarának végén vehették kézbe a gyülekezetek.

Kálvin és a zene - tisztázandó kérdések

Bódi Tamás: Kálvin és a zene

avagy a kálvini liturgiai-zenei elvek az újabb adatok és kutatások tükrében.

Tanulmányok Kálvinnól és magyarországi jelenlétéről.

Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára Debrecen, 2011

A genfi zsolttárkönyv születéséről és Kálvin szerepéről alkotott képünket a mai napig Orentin *Douen* másfél évszázados nézetei határozzák meg. Csomasz Tóth Kálmán 1950-ben írt himnológiai kézikönyve¹⁵ alapozta ezt meg számunkra. Neves himnológusunk egy sokkal kevésbé ismert, de annál jelentősebb tanulmányban már 12 évvel később ismereteink felülvizsgálatát javasolta: „[...] *az lenne a mai református teológia feladata, hogy a múltban és a jelenben érvényes szempontok és kérdések újrafelvetésével s a mutatkozó eredmény objektív mérlegelésével válaszoljon a kritikára, vagy ott, ahol szükséges, konkrét formában fogalmazza újra és indokolja meg a református egyház mai elvi és gyakorlati álláspontját.*”¹⁶

A szembenézést és az elfogulatlan vizsgálódást – mely azóta sem történt meg – több tényező is nehezíti. Az egyik a bennünk élő, leginkább személyes úton szerzett református hittapasztalat. Ez a többségében családi, gyülekezeti körben szerzett identitástudat a velünk élő nemzedékek vallási szokásait, hitét, meggyőződését őrzi. Ezeket tartjuk magunkénak, ez a mi református önismeretünk és gyanakodva, idegenkedve szemléljük már megszakadt hagyományok felélesztési kísérleteit. Érthetően sokakat megzavart,

¹⁵ A református gyülekezeti éneklés Bp. 1950,

<http://egyhazzene.reformatus.hu/index.php?id=116>

¹⁶ Új dokumentumgyűjtemény a hugenotta zsolttár történetéhez. (Pidoux , Pierre: *Le Psautier huguenot du XVIe siècle*, vol. I-II. Bále, 1962) Theologiai Szemle VI (1963) 357 skk. valamint *Hagyomány és haladás*. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai... Bp, 2003. 416 skk

amikor néhány évtizede Huszár Gál énekeskönyvei, az Eperjesi Graduál és más kiadványok hozzásegítettek bennünket ahhoz, hogy megismerjük a korai magyar reformáció istentiszteleti életét és annak liturgikus gazdagságát. Mindenkiiben megfordult a kérdés: vajon hogyan egyeztethető ez a kálvini genfi gyakorlattal?

A szembenézést nehezítő másik tényező saját világunk és gondolkodásmodunk múltba vetítése. Amikor az elmúlt századokat próbáljuk megismerni, akkor nagyon könnyen saját logikánk diktálta, szinte észrevehetetlen evidenciák alapján értékelünk. Ilyen például az orgona használatának kérdése, mely fél évezreddel ezelőtt egészen más volt, mint ma.

Hogy a maga valóságában lássuk és helyesen értékeljük Kálvin helyzetét és lehetőségeit, nem elég csupán tanításait ismernünk. Tudnunk kell a történeti körülményekről is, különösen azokat az előzményeket, melyek még az ő odaérkezése előtt történtek.¹⁷

Eltörölte-e Kálvin a misét?

A kálvini reformáció egyik legfontosabb jellemzőjének tartjuk, hogy a reformátor az egyházi élet és az istentisztelet minden mozzanatát a bibliai alapokra építette, ezért szakított a középkori egyház liturgiai hagyományaival. Történelmi tény azonban, hogy nem Kálvin törölte el a misét Genfben. Ezt még az ő odaérkezését megelőző évben a városi tanács döntötte el.

A középkor folyamán még fontos kereskedőváros gazdasági jelentőségét a reformációhoz közeledve fokozatosan elveszítette és erős függésbe került a katolikus Savoya családdal. A város elsősorban függetlenségének kivívása érdekében kereste a Svájci Konföderáció – főleg a reformációval rokonszenvező Bern – politikai és katonai segítségét. Bern első lépésként Guillaume Farel

---

¹⁷ Alister McGrath Kálvin-monográfiája részletesen ismerteti az előzményeket és a történeti helyzetet.

teológust küldte Genfbe, akinek biztatására a városi tanács 1535 nyár elején határozatban törölte el a katolikus misét.

Kétségtelen, hogy a genfi tanács eme döntése elsősorban politikai és nem vallási indítékú volt. A város ezzel még nem a reformáció mellett döntött, hanem az idegen befolyástól igyekezett megszabadulni. Egy évvel később, 1536. május 24-én a képviselő testület megesküdtött, hogy „ettől kezdve az evangélium törvénye és Isten igéje szerint fognak élni, véget vetve minden pápista visszaélésnek.” Az előzmények ismeretében azonban még ezt a mozzanatot is jelentős mértékben a politikai-függetlenségi akarat megnyilvánulásának kell látnunk. Bármennyire is meglepő, Kálvint nem elsősorban az evangélium hirdetése miatt kellett Farelnek a városban maradásra kényszeríteni, hanem mert a korábbi rend eltörlését követően már az anarchia jelei kezdtek mutatkozni a városban. Farel az Institutio szerzőjeként ismerte a szisztematikus, rendszerező, jogászai gondolkodású Kálvint és ismerve remélte, hogy rendet és új rendszert teremt a városban.

Kálvin tehát kész helyzetet kapott Genfben. Nem volt egyházszerkezet, nem volt istentisztelet és nem volt ének sem. Mindent újra kellett teremteni.

Az 1538-tól 1541-ig tartó strasbourg-i száműzetés adott alkalmat arra, hogy látókörét szélesítve felnőhessen a feladathoz: a genfi istentisztelet újjáteremtéséhez. A strasbourg-i liturgia – melyben lehetővé vált a hetenkénti úrvacsora – három nagy egységből állt. Az első részben a kötött elemek domináltak (, tízparancsolat ének, bűnvalló imádság, bűnbocsánat hirdetés), a másodikban az igehirdetés és imádság, a harmadikban pedig az úrvacsora állt a középpontban. Ez a liturgia 1542-ben jelent meg nyomtatásban Genfben „*Az egyházi könyörgések és énekek alakja a sákramentumok kiszolgáltatásának s a házasság megszentelésének módjával együtt a régi egyház szokásai szerint*” címmel, melyben a genfi körülmények miatt egyszerűsítette a strasbourg-i rendet.

Az 1545. évi, újabb kiadás bevezetőjében Kálvin maga foglalta össze az istentisztelet belső logikáját: „*Bűnvallással kezdjük,*

amihez a Törvény és az Evangélium feloldozó verseit tesszük hozzá. [...] Ezzel bizonyosságot nyertünk arról, hogy Jézus Krisztus Önmagában az igazság és az élet ... mi Ő általa igazulunk meg és általa nyerjük az új életet... Ezután zsoltárokat, dicséreteket énekelünk, olvassuk az Evangéliumot, megvalljuk hitünket és szent áldozatként felajánljuk magunkat és adományainkat ... az Evangélium olvasása és prédikálása, valamint a hitünk megvallása által megelevenítve és felbuzdítva életet nyerünk... Mindebből következik, hogy imádkoznunk kell minden ember üdvösségéért és azért, hogy a Krisztus élete hatalmasan bennünk legyen. A Krisztus élete azt jelenti, hogy keresi és megtartja azt, ami elveszett. Ezért kell nekünk minden emberért imádkozni. Mivel pedig ebben a sákramentumban valóságosan megkaptuk Jézus Krisztust... lélekben és igazságban imádjuk Őt és az Eucharisziát mély tisztelettel fogadjuk. Az egész misztériumot dicsőítéssel és hálaadással fejezzük be. Mindez megegyezik az ősegyház, az apostolok, a mártírok és a szent atyák istentiszteletével...”

A leírás nagyon hasonlít Huszár Gál 1574-es Komjáti Graduáljának karácsonyi istentiszteletet bevezető magyarázatához. A két reformátor indoklása szinte szó szerint egyezik, ahogyan az ősegyházra és az apostoli hagyományra utalnak.¹⁸ Kálvin leírásában is nagyon jól felismerhető az ősi keresztyén liturgia szerkezete. Nemcsak annak állandó részei (Kyrie, Gloria, Credo stb.), de a „magunk felajánlása”, az adományok rendje és az általános könyörgő imádság is inkább a klasszikus liturgiával van összhangban, mint mai református rendünkkel.

---

¹⁸ Huszár Gál így ír: „*Ha az VR Iesusnac szentséges Vaczorait ki szolgaltattyc, a Regi Anyaszentegyhaznac rend tartasat köuetuén, ilyen modon valo Isteni diczeretekkel élünc.*” A nevezetes szöveg – kommentárokkal – több helyen is olvasható. Lásd Csomasz Tóth Kálmán: Huszár Gál énekeskönyvének úrvacsorai liturgiája. Hagyomány és haladás.292–309. A tanulmány eredeti megjelenése: Református Egyház VII (1955) 342–348, valamint: Bódiss Tamás: Graduáléneklés egykor - és ma? Zsoltár IV/2 9–10

Megállapíthatjuk, hogy Kálvin olyan liturgiát és olyan egyházi éneklést teremtett, mely lényeges pontokon a keresztyén egyház ősi hagyományait vette mintául.

Ellentétes-e a XVI. századi magyarországi és a genfi reformáció?

A korai magyar reformáció liturgiai-zenei megítélése miatt is fontos pontosan látni a genfiék római egyházzal való szakításának pontos idejét és okát, mert ez segít megérteni a genfi és a magyar reformáció istentiszteleti és éneklési szokásainak különbözőségét. Magyarországon a török hódoltság következtében meggyöngült a római egyház, így a reformáció tanai szinte nagyobb akadály és feszültségek nélkül érvényre juthattak. A hódoltsági területeken jórészt olyan papok maradtak, akik a reformáció híveivé váltak – ilyen volt pl. Dévai Bíró Mátyás és Sztárai Mihály. Az istentisztelet rendjében ennek következtében jó ideig – amíg volt aki azt énekelte és vezette – megmaradtak a középkori liturgia hitvallásilag elfogadható alapelemei annak anyanyelvre fordított, egyszerűbb zenei anyagával, melyet a többnyire a kéziratok graduálok őriztek meg.

A genfi reformációhoz sokkal inkább hasonlított történelmünkben a török kiűzése utáni időszak, mely az ellenreformáció és a Habsburg befolyás megerősödése miatt a vallási függetlenségi törekvések mellett politikai szabadságharcot is kiváltott Thököly, majd Rákóczi vezetésével. Ebben az időben – az erőszakos katolizálási kísérletek miatt – a genfihez hasonlóan sokkal erősebb volt a római mise és az ahhoz tartozó elemek elutasítása.

Összegezve: a genfi egyház zenei és liturgiai életét az új kezdet határozta meg annak minden szabadságával és kötöttségével együtt. Magyarországon nem kellett mindent újra kezdeni, hisz a reformáció oldalára állt papok és szerzetesek anyanyelvűvé és bibliკussá formálták az istentiszteletet. Nincs okunk tehát szégyenkezni és megtagadni a magyar reformáció liturgiai és zenei örökségét csak azért, mert Genf városában – történelmi okok miatt – másképp, radikálisabb módon valósult meg a reformáció.

Lehet-e kórusének és műzene a kálvini egyházak istentiszteletében ma?

Az anyanyelvű, gyülekezet ajkára szánt új zsoltárének, mely Kálvin elképzelései szerint született, saját korának zenei talaján fogant. A XVI. században a főúri és királyi udvarokon kívül egyre fontosabb tényező lett a növekvő jómódú városi polgárság és annak anyanyelvű zenekultúrája. A reneszánsz társasági élet alapvető eleme volt a versben megszólaló ének, a társas éneklés és zenélés. 1520 után a francia világi műzenében az akkordikus-deklamációs jellegű négyszólamú „párizsi chanson” vált uralkodóvá, mely kiválóan alkalmasnak bizonyult a reneszánsz versek megzenésítésére.¹⁹ Ez lett a hugenotta-zsoltár zenei alapja. A Sorbonne-on jogot és teológiát tanuló Jean Cauvin (vagy ahogy később magát nevezte: Calvin) kétségtelenül ismerte az ünnepelt udvari költő, Clement Marot líráját. Kezdetben – az 1539-es strasbourgi zsoltárkönyvben – még csak társszerzőnek hívta, Genfben visszatérésekor azonban teljesen rábízta a bibliai zsoltárok versbe foglalását.

A zsoltárdallamok világi eredete miatt azonban Kálvin szigorúan megkövetelte a szekuláris és a szakrális (templomi) zeneiség szétválasztását. Az 1543-as zsoltárkönyv előszavában ezt írja: *„Arra magától értődően nagyon is ügyelni kell, hogy az éneklés ne legyen afféle könnyedén csapongó, hanem legyen benne súly és fenség, amint Ágoston egyházatya mondja. Vagyis tehát nagy különbségnek kell lennie az asztali, a házi muzsika meg a zsoltár között. Amarra vígadnak az emberek, ezt pedig a szent gyülekezetben éneklük.”*²⁰ A templomi istentiszteleten megszólaló ének tehát nem

¹⁹ Brown, Howard M., A reneszánsz zenéje. Bp., 1980 244, valamint Gerhard, Dietel, Zenetörténet évszámokban. A 2. századtól 1800-ig. Bp., 1996. 66.

²⁰ Kálvin előszava számos helyen megtalálható. Magyarul először – Dr. Révész Imre fordításában – az 1939-es Jugoszláviai Keresztyén Egyház Énekeskönyvében olvasható. A közelmúltban közölte a Zsoltár c. egyházzenei folyóirat I/4-es szá-

hasonlíthatott a világi zenére. A dallamok bekerülhettek, de a „könnyedén csapongó” többszólamú előadással szemben a templomi éneket a súllyal és fenséggel megszólaló egyszólamúság jellemezte.

Ha a kálvini gondolkodást következetesen a mai viszonyokra alkalmazzuk, akkor a többszólamú kóruséneklést ma semmi okunk kihagyni a templomi istentiszteletből, hisz már rég nem jellemző a világi zenére. Más oldalról viszont: ha Kálvin szerint „nagy különbségnek kell lennie” a világi zene és az egyházi ének között, akkor templomainkba semmilyen indokkal nem vihetjük be a világi szórakozóhelyek hangulatát és zenei stílusát. Ahogy a genfi istentiszteleten nem nyerhetett teret a kóruséneklés – mint az akkori világi zeneélet jellemző műfaja – a mai istentiszteleten sincs helye a populáris zenei műfajoknak, dallamoknak és hangszereknek.

Elutasította-e Kálvin a gregoriánt?

Még Douen nyomán általánosan elterjedt az a nézet, hogy a genfi zsoltárok dallamai nagy többségükben egykorú világi dalok kisebb-nagyobb mértékű tudatos adaptációjából származnak. Csak később, a XX. század elején mutattak rá néhány dallam (pl. 80, 141) gregorián eredetére. Pierre Pidoux meglepő eredményekre jutott a zsoltárdallamok eredetének kutatásánál is. A dallamhasonlóságok vizsgálatát mind a világi, mind a középkori rokonság irányában kiterjesztette, így számos további középkori dallamkapcsolatra bukkant. Ennek eredményeképpen megállapította, hogy a középkori liturgikus dallamok adaptációi éppen Bourgeois-nál, a legismertebb és legjelentősebb genfi kántornál a legtudatosabbak és leggyakoribbak.

Douen-nel szemben Pidoux így vélekedik: „nem állítható, [...]hogy a hugenotta zsoltárok népszerű profán dalok puszta travesztiái. Az efféle sommás tételeket ezután sokkal árnyaltabb és

---

mában, legújabban pedig Goudimel, Claude, Zsoltárok. Négyszólamú kórusok a genfi zsoltárok dallmaira 1565. MRE Bp., 2002 6–8

alaposabb értékelésnek kell felváltani”, másrészt a gregorián átvételek „nem halvány, véletlen találkozások vagy alkalmi reminiscenciák, hanem szándékos, integrális transzpozíciók. [...]A gregorián dallamok – leginkább himnuszok vagy szekvenciák – átvétele és átalakítása állandó gyakorlat volt a genfi zsoltárkönyv kidolgozása során.” Végül Pidoux semmi kétséget nem hagy, amikor így fogalmaz: *”a hugenotta dallamok szerzői és alkalmazói inkább a katolikus vallásos tradícióval vannak kapcsolatban, mint az egykorú világi chansonnal.”*

Miközben tehát Kálvin újjáformálta, újra építette az istentiszteleti éneklést, az új zsoltárdallamok jó része – formaviláguk és zeneiségük korszerűsége mellett – megőrizte a kapcsolatot a középkori egyház dallamvilágával. A genfi reformátor Aranyszájú János és Augustinus egyházatyákra hivatkozva helyezte a zsoltárt az egyházi éneklés középpontjába,²¹ de lényegében megtartotta a zsoltáréneklés óegyházi – a teljes psalteriumot használó – hagyományát is. Az 1562-es énekeskönyv végén ennek tanúságaként megtaláljuk a genfi zsoltáréneklés rögzített rendjét, amely szerint a heti négy istentisztelet alkalmával 25 hét alatt végigénekeltek a teljes zsoltárkönyvet.

Szólhat-e orgona a református templomban?

Kálvin genfi működését és a város életében játszott szerepét igen sokan túlértékelték. A reformátornak ezzel szemben egyáltalán nem volt olyan befolyása és tekintélye, mint azt az utókor gondolja. Genfben éppúgy, mint más városokban a reformátorok egyszerűen működési engedélyt kaptak a tanácstól, melyet az bármikor

---

²¹ Az 1543-as előszóban ez olvasható: *„...igazán mondja Szent Ágoston: senki sem tud Istenről méltóképpen énekelni, csak az, akit ő tanít meg erre. Ezért [...] sem jobb, sem [...]alkalmasabb énekeket nem találhatunk, mint a Dávid zsoltárait [...] Ezért buzdítja Aranyszájú János egyházatyja mind a férfiakat, mind a nőket s a gyermekeket: szokjanak hozzá a zsoltárok énekléséhez, s ezáltal igyekezzenek lélekben fölemelkedni az angyalok társaságába.”*

visszavonhatott. A városban sem hatalmuk, sem vagyonuk nem volt, legtöbbször még csak polgárok sem voltak, tehát be sem juthattak a döntéshozó testületekbe. Szerepének túlértékelését már Kálvin is panaszolta. *„Túl gyakran fordul elő, panaszolja, hogy rosszul informált emberek a genfi tanács döntéseit személy szerint neki tulajdonítják.”* Így volt ez a genfi orgona esetében is.

Tudni kell azonban mindenekelőtt, hogy a reformáció századának orgonája szerkezetében, de funkciójában sem hasonlított a mai, átlagos hangszerhez. A kor orgonái mai értelemben kis hangszernek számítottak, átlagban 10, a nagyobbak 15-20 sípsorral. Kiemelkedőnek számíthatott a berni Münster 32 regiszteres hangszer, melyet a reformáció után pár évvel a város potom összegért értékesített. A kor hangszerain a sípsorok még csak blokkszerűen, együtt voltak kapcsolhatók. Az orgona mindig teljes hangerővel szólt, hangszínbeli és dinamikai árnyalatok nem léteztek. A sípsorok külön regisztrálhatósága és ezzel az orgona technikai fejlődésének egy magasabb szintre emelkedése éppen a XVI. századra tehető, de a hangszer klasszikusnak mondható alakja és az istentiszteletben betöltött, maihoz hasonló szerepe csak a XVII. századi észak-német lutheránus orgonakultúrától számítható.

Még nagyobb a különbség az orgona mai és egykori templomi használata terén, melynek legfontosabb jellemzője, hogy a hangszer akkoriban egyáltalán nem használták az énekkíséretre. A középkori misében az orgona a szertartási cselekményekhez kapcsolódva szólt meg a mise kezdetén vagy a végén, illetve az oltárnál végzett szertartási cselekmények közben. A római szertartáshoz tartozott, mint a miseruha, a feszület, a képek – így a szertartás eltörlésével funkcióját is veszítette. Sok helyütt eredeti helyén maradt továbbra is, de – mivel kulturális értékmegőrzés akkor nem létezett – az is gyakran megtörtént, hogy mint szükségtelen használati tárgyat eltávolították és eladták. Így történt a berni hangszerrel is, amin – a körülményeket megértve – sem csodálkozni, sem megbotránkozni nincs okunk.

A gyülekezeti ének orgonás kísérete tehát a XVI. században teljesen ismeretlen volt. A templomi ének vezetését mindenhol az énekes kántor és az általa irányított kórus (a középkori egyházban a schola) látta el. A genfi istentiszteleten sem került szóba, hogy a zsolnárok éneklését az orgona kísérje. Loys Bourgeois – a zsolnárdallamok legismertebb szerzője – csaknem egy évtizedig (1543–1552) volt a genfi egyház kántora. (Chantre – azaz énekes kántor.) A gyermekeknek megtanította az újonnan készült zsolnárokat és az ő segítségükkel vezette az istentiszteleti éneklést.²²

Megállapíthatjuk, hogy Kálvin és a többi reformátor orgonával szembeni semleges magatartásának oka elsősorban abban keresendő, hogy a hangszerre a genfi istentiszteletben egyszerűen nem volt szükség.

Stoué, A., *Le Cantique populaire en France*, Lyon, 1924. 149

---

²² Bourgeois, Loys, *A muzsika igaz útja. (Le droit chemin de musique)* Bp., 2003. Lásd még Draskóczy László e könyvről tartott azonos című előadását in: *Zsolná X* (2003) 37–39

Karasszon Dezső:

A LITURGIA KÖVETELMÉNYRENDSZERE²³

III.1 A reformáció korának istentiszteleti modelljei

[...] a 16–17. századbeli magyar református liturgia egész atmoszférája más volt [...] az istentisztelet a mainál sokkal gazdagabban volt tagolva. Szerepelt benne a lelkész magánéneke, illetőleg bibliai szakaszoknak általa történő énekelve-olvasása, a kar és a gyülekezet felelgető éneklése a lelkészével váltakozva, az úrvacsora kiosztását pedig az énekeknek és az imádságoknak különösen gazdag változatossága keretezte be [...] – írta Révész Imre az 1930-as, illetve az ő nyomán Czeglédy Sándor az 1970-es években. A magyar református egyháztörténet és liturgika szaktekintélyeinek ezt az egybehangzó véleményét minden azóta elvégzett egyházzenetörténeti „mélyfúrás” egyértelműen igazolta, sőt egyre részletesebben dokumentálta. Az ezek után leszűrendő legelső tanulság tehát feltétlenül az, hogy ha a jelenkor református istentisztelete joggal illelhető az egysíkúságnak, a monotonitásnak, mi több, nem ritkán a lélektelenségnek és a kiüresedettségnak a vádjával, akkor ezért nem a magyar reformátorok, és nem is a magyar reformáció első nemzedékei a felelősek.

A reformátori istentisztelet gazdagsága azonban nem az istentiszteleti formáknak, hanem az istentiszteleti műfajoknak a gazdagságánál kezdődik. Közismert, hogy ma gyakorlatilag csak egyféle református istentisztelet létezik, a vasárnap délelőtti, amelynek az egy lekciónal (és esetleg egy imádsággal) megkurtított változata a „bibliaórai liturgia”. A 16–17. századi reformátusok ezzel szemben, énekeskönyveik tanúsága szerint, legalább ötféle istentiszteletet ismertek és műveltek, az ó-protestáns főistentiszteleten kívül is: a matutinumot (virrasztást), a laudest (hajnali dicséretet), a primát (reggeli áhítatot), a vecsernyét (esti

---

²³ Karasszon Dezső: „...nyisd meg a mi ajakinkat...” Bevezetés a magyar református egyházzene világába (Kálvin Kiadó, 2008) c. könyvének részlete.

áhitatot) és a completoriumot (lefekvés előtti napzáró könyörgést). Ezeknek az alkalmaknak a funkciója és az időpontja olyan szilárdan ült a hívek, sőt minden biztonnyal az egész társadalom tudatában, hogy, 20. századi szólással élve, „az órát hozzájuk lehetett igazítani”. Ennek az igazolására, sok más hasonló példa helyett is, idézhetjük azt a kortárs beszámolót, amely Báthory Gábor (1589–1613) erdélyi fejedelem meggyilkolásáról szól, és amely a merényletet „a déljesti concio” (feltehetőleg egy kiadós prédikációval „súlyosbított” református vecsernye) órájára teszi: *Mikor pedig a mezőre kiment volna egy kicsinnyé, mondá a fejedelem: Menjünk vissza immár. Vissza térvén, a mely utcán bé szokott vala járni, a belső sarampó kapuját előtte belánczolák, és hogy a külső sarampó-kapun béhalada a hintóval, a subornatus sicariusok (a kirendelt gyilkosok) mintegy hatvan lóval utána nyargalának, az utcán mintegy kertbe szoriták, és Szilasi János, Ladányi Gergely és a tokaji kapitány, Abaffi Miklós hadabeliek, Basa János, a zászló tartója, Zámbo Balázs és a többiek, a fejedelmet véletlenül (amikor mások nem látták) a déljesti concio alatt három és négy óra között a Petze vize mellett hintójában meglövdözék, és hintójából kiszökvén, hogy magát oltalmazná, egy fűzfánál megölek, testét megfosztván, a Petze vizébe veték. Mely dolog a hadaknál kinyilatkozván igen megzendülének, a fejedelmet igen szánák, és Nagy Balázs a gyalogok kapitánya a testet fölvevén, szállására, azután szekérre tevén, Ecsedbe vitte.*

Az istentiszteleti műfajokon belüli liturgikus történések rendje egész biztosan nem volt merev. Ez azonban távolról sem jelenti azt, hogy a reformátori liturgia cseppfolyós, mintegy „csontváz nélküli” lett volna, vagy hogy a „minister” improvizatív ötleteinek lett volna kiszolgáltatva pillanatról pillanatra. A graduálkönyvek egymást kölcsönösen kiegészítő, de egymással minden lényeges ponton egybecsengő utalásai ugyanis lehetővé teszik az egyes típusok alapszémájának a rögzítését, és ezt az itt következőkben rögtön meg is kíséreljük.

A legkézenfekvőbb kiindulási pontul Huszár Gál és a Komjáti Graduál kínálkozik, amelyben a szertartási énekek általában az

istentiszteleti elhangzás sorrendjében szerepelnek. A feladat tehát mindössze a „ha a Minister nec tettzic”, „ha az üdő szenuedi” kategóriájába tartozó ad libitum megjegyzések kiszűrése, és az így kialakuló kęp egybevetése a többi énekeskönyv hozadékával.

Az ó-protestáns főistentisztelet szerkezetét a Komjáti Graduál alapján Csomasz Tóth Kálmán már 1955-ben rekonstruálta:

ÚRVACSORÁS FŐISTENTISZTELET

Antifonás zsoltár

Kyrie

Gloria

Ima

Epistola

Prosa

Közének

Evangélium

Prédikáció

Credo

Praefatio

Sanctus

Szereztetési igék

Miatyánk

Úrvacsoraosztás

Adhortáció

Áldás

A *regveli éneklés*, a prima rendjét a Kálmáncsehi Sánta Márton nevével fémjelzett sorozat és a Komjáti Graduál teljesen egybehangzóan dokumentálja:

PRIMA (REGGELI ÁHITAT)

Előfóhász

Himnusz

Antifonás zsoltár

Antifonás zsoltár

Antifonás zsoltár

Lekció
 Responsorium
 Versiculus
 Ima
 Záró áldás

A vecsernye hasonló elemekből épül. Feltűnő azonban, hogy a himnuszt a szertartás második felében, a lekción után hozza, és legfőképpen, hogy Mária hálaénekével, a *Magnificattal* éri el kulminációját (Lk 1,46–55). A valamivel kevésbé következetesen dokumentált hajnali dicséret mintegy szimmetrikusan néz vele farkasszemet a nap másik végén, a Magnificat helyén Zakariás canticumával (*Benedictus*, Lk 1,68–79):

VECSERNYE (ESTI ÁHITAT)

Előfóhász
 Antifonás zsoltár
 Antifonás zsoltár
 Antifonás zsoltár
 Lekció
 Himnusz
 Versiculus
 Magnificat
 Ima
 Záró áldás

LAUDES (HAJNALI DICSÉRET)

Előfóhász
 Antifonás zsoltár
 Antifonás zsoltár
 Antifonás zsoltár
 Lekció
 Himnusz
 Versiculus
 Benedictus
 Ima

Záró áldás

A virrasztásnak a klasszikus liturgia szabályai szerint az invitoriummal kellett kezdődnie. További lefolyását a graduálkönyvek, sajnos, nem részletezik, és ezért csak találgatni lehet, hogy antifónás zsoltárok kettes-hármas csoportjai váltakozhattak benne alkalmasszerűen megválasztott lekciónkkal és elmélkedésekkel. Jelentőségét és egyedülálló hangulati intenzitását legfőképpen a nagycsütörtök-nagypéntek-nagyszombati lamentációk közvetítik az utókor felé.

A napzáró könyörgés, a completorium nyilván előfóhással és antifónás zsoltárokkal kezdődött, a végén pedig biztos, hogy Simeon canticuma foglalt helyet (*Nunc dimittis*, Lk 2,29–32). Lehetett még benne himnusz, lekción és responsorium is, erre nézve azonban jelenleg nem ismerünk egyértelmű adatokat. Ami talán nem is véletlen: sajátos jellegénél fogva alighanem a completorium volt leginkább kitéve az imádkozók szubjektív, legtöbbször feltehetően rövidítészerű változtatásainak.

III.2 Termékeny anomáliák – avagy mit és hogyan lehet másképp

Az ó-protestáns liturgikus gyakorlat öt mellékistentisztelete az énekeskönyvekben nem egyforma intenzitással van dokumentálva. Invitoriumból például az Öreg Graduál hoz a legtöbbet: négyet, karácsonyra, húsvétra, áldozócsütörtökre és Szentháromság vasárnapjára egyet-egyet, amiből arra lehet következtetni, hogy a matutinum (az ünnepi előkészületi virrasztás), legalábbis Gyulafehérvárott, legalábbis a 17. század első harmadában, csak a legnagyobb ünnepeken volt használatos. Tekintve, hogy az invitorium már a klasszikus római liturgiában sem kizárólag csak a matutinum élén szerepelhet, hanem elvileg bármelyik imaóra elé odailleszthető, amelyet adott ünnepnap legelső zsolozsmájaként tartanak meg, a református virrasztást a valószínűsíthető gyakoriság skáláján kimondottan alacsony szinten kell számon tartani. A meglétét, sőt a közkedveltségét azonban egyértelműen bizonyítják a 18. századi tiltó-rendeletek, amelyek a lamentációkhoz és a passió-

dramákhoz hasonlóan az éjjeli szertartásokat is ki akarták irtani a református liturgikus gyakorlatból.

Másféle anomáliák figyelhetők meg a két reggeli imaórával, a hajnali dicsérettel (laudes) és a primával kapcsolatban. Ez utóbbiról Kálmáncsehi Sánta Márton Debrecenben, 1561-ben megjelent, de nyilván fontos évekkkel korábbra datálható *Regveli éneklései* alapján nagy biztonsággal állítható, hogy az egyik legkorábban rögzült és legrészletesebb formában az utókorra hagyományozott ó-protestáns istentiszteleti műfaj, amelynek az elterjedtségét és a fontosságát a későbbi források is alátámasztják. Nem férhet kétség a laudes elterjedtségéhez sem, hiszen a graduálok következetesen és nagy mennyiségben közlik a vasár- és ünnepnapok *Benedictus*-antifonáit. Ugyanakkor azonban már Huszár Gál 1574-es graduálkönyvében (például a húsvéti szertartásban) megfigyelhető a két liturgikus forma egyfajta keveredése vagy egymásbamosódása is: a *CCILv* lapon primaként bejelentett szertartást („Regvel az primara”) a *CCLVII.* lapon utólag laudesnak minősíti a szerkesztő („a mint a regveli diczeretnec a kezdetiben meg találod”), illetve fordítva, a prima szertartásrendjének a végén egyszercsak *Benedictus*-antifona bukkan fel, méghozzá kettő is (*Husvet napan hainalban indulvan* és *Hollal regvel husvet napan,* a *CCLVv–CCLVIv* lapokon). Mindebből arra lehet következtetni, hogy a két fontos reggeli szertartást, a (talán) hétköznapiabb, és ezért (talán) gyakoribb primát és a (talán) ünnepibb, és ezért (egész biztosan) szintén igen jelentős laudest nemigen imádkozták egy és ugyanazon a napon, közvetlenül egymás után, hanem vagy csak az egyiket, vagy csak a másikat mondták el, továbbá, hogy már viszonylag korán a választás lehetőségei közé került egy köztes forma is, amely „primának laudes, de laudesnek prima” lehetett, talán a prima himnuszával kezdődött, és a laudes *Benedictus*ával jutott csúcspontra. Ezt az általánosabb, köztes formát utólag, ha akarjuk, az „ó-protestáns reggeli áhítat” névvel jelölhetjük meg.

A completoriumról nagyjából ugyanaz mondható el, mint a matutinumról: hogy a *Nunc dimittis*, illetve a hozzá kapcsolt antifóna felbukkanása nem tökéletesen megbízható indicium a

szertartás egésze szempontjából, hiszen *Nunc dimittist* elvileg mondhattak máskor is. A canticumra vonatkozó utalás azonban túl gyakran szerepel a graduáلكönyvek antifóna-sorozataiban ahhoz, hogy az utólagos szemlélő valóban elbizonytalanodjék. Ezen kívül a completorium jellegzetes, az összes többi imaóráétól különböző, bensőséges lelkisége könnyen elképzelhetővé teszi, hogy szűk körű, esetleg akár családi használatban igen széles körben és igen hosszú időn keresztül elterjedt volt, amivel kapcsolatban az újabb kori liturgikai irodalom sem hangoztat kételyt. Hogy ilyen természetű kételyt éppen az énekeskönyvekből összegyűjtött információk alapján fogalmazzon meg valaki, annak végképp nem volna értelme.

III.3 Mai lehetőségek

Mit lehet ezekkel az információkkal ma kezdeni?

Csak nem fogunk az istentiszteleten a régi szertartási énekek, vagy a régi liturgikus formák kedvéért düíteni-borítani?

Ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásakor két gondolati lépést célszerű egymástól elkülöníteni. A főtebb vázolt történelmi távlatok birtokában el kell jutnunk először is a jelenkori helyzet lehető legtárgyilagosabb fölméréséig, magyarul: az önkritikáig. A lehetőségek számba vétele ezek után egy második lépésben válik majd esedékessé.

Révész Imre és Czeglédy Sándor után nem kell nagy bátorság annak a megállapításához, hogy jelenlegi istentiszteleti gyakorlatunkban, általánosságban szólva, nem a reformáció szellemisége tükröződik. Egyoldalúan puritanisztikus szemléletmód, sőt, a verbális-didaktikus elem elsöprő túlsúlyát tekintve a már-már legyőzhetetlenül szívósnak tűnő racionalizmus uralkodik a templomainkban: mint hogyha elfelejtettük volna, hogy *nem beszédben áll az Isten országa, hanem erőben* (1Kor 4,20)!

Természetesen igaza van azoknak a kiváló prédikátoroknak, akik kálvinista kérlelhetetlenséggel hangoztatták, és hangoztatják is mind a mai napig, hogy az ígehirdetés tartalmi összetevőit nem lehet megkerülni, és különösen nem lehet valamiféle liturgizmussal „ki-

váltani”. Az axióma megfordítása azonban nem úgy hangzik, hogy viszont ha a prédikáció jó, akkor minden rendben van, hanem úgy, hogy nincs az a kitűnő prédikáció, amely a gyülekezet magas színvonalú liturgikus együttlétét fölöslegessé tenné. Nagyon nagyot téved tehát, aki a két szempontrendszert egymás ellen próbálja meg kijátszani.

Az egyoldalúság, a racionalizmus okozta elszegényedés napjainkra már ahhoz a minden túlzás nélkül abszurdnak nevezhető képlethez vezetett, amelyet egy nyugati gyakorlati theológus, hátborzongató módon, így jelöl meg könyvének a címében: „A szeretetlen istentisztelet” (*Der lieblose Gottesdienst*). Arra gondol természetesen, hogy a gyülekezet a védekezés és a menekülés lehetősége nélkül ki van szolgáltatva a prédikátorának, kénytelen őt mondanivalójának a színvonalától függetlenül elszenvedni, mégpedig elvileg akármeddig, a lelkipásztorok tekintélyes része pedig ezzel a helyzettel ténylegesen vissza is él. A racionalista istentisztelet ebben az olvasatban nem más, mint a lelkipásztori arrogancia objektiválódott, megkövesült formája.

Azonban a legjobb szándékot és a legszentebb igyekezetet föltételezve is kérdés, hogy az istentiszteletnek ez a lelkipásztor és a gyülekezet szembenállására csupaszított formája, amely sem a bibliai mintáknak, sem a reformátori hagyományoknak nem felel meg, hány százalékban lehet alkalmas a hitébresztés vagy a hitmélyítés céljaira, vagy hány százalékban járulhat hozzá életproblémák megoldásához. Fájdalmasan őszinte válasz olvasható ki erre a kérdésre annak az egyetemi pszichológus-diplomával is fölvértezett, idős lelkipásztornak a megnyilatkozásából, aki hatszemközti beszélgetésben így foglalta össze hosszú prédikátori tevékenységének a tanulságait: „A mi istentiszteleteink pszichodinamikailag már régen nem működnek”.

Hosszú katalogust adna ki azoknak az egyéni kitörési kísérleteknek és azoknak a típushibáknak a leírása, amelyeket ez a helyzet napjaink református lelkipásztoraiból kivált. Nagyjából mindnek ugyanaz a gyöngéje: ha a magunk feje után megyünk, és a szemléletmódunkat meg sem próbáljuk az „itt és most”-ból, a mából

kiemelni, sohasem jutunk el gyökeres probléma-látáshoz, gyökeres megoldási javaslatokhoz pedig még kevésbé. Arkhimédészi pontra van szükségünk, és a református istentisztelet arkhimédészi pontja a reformátori istentisztelet.

Nem úgy, persze, hogy holnaptól kezdve minden istentiszteletünk csakis korhű rekonstrukció lehet.

Hanem hogyan?

Döntően fontos volna először is, hogy az írástudóink újra elsajátítsák az atyák liturgikus formáit, és azokat, ahol ennek nincs akadálya, rendszeresen műveljék. Vagyis: formai szempontból magas színvonalú istentiszteleti életet kellene bevezetni, legalább az egyetemeinken és a főiskoláinkon, de egy fél fázissal később a gimnáziumainkban is, hogy az ifjúság megfelelő ismeret- és élményanyaghoz juthasson. Hiszen az a fiatalember, akinek nem volt alkalmá az ideált megismerni, elvileg nem lehet abban a helyzetben, hogy megpróbálja ezt az ideált gyülekezetbe kerülve megközelíteni.

Megjegyzendő, hogy ezzel nem tennénk mást, csak követnénk Luther Márton stratégiáját, aki egyrészt megalkotta a német misét (hogy az istentisztelet élményében a legkisebbek és a legeggyűbbek is részesülhessenek), másrészt viszont theologusok és művelt emberek között továbbra is latinul tartotta az istentiszteleteket (mert nincs az a pasztorális szempont, amely följogosítana minket arra, hogy a liturgikus igényességről egyszersmindenkorra lemondjunk).

Van valami szégyenletes abban, hogy illet egyáltalán javasolni kell. Hát nem éppen ez az iskola funkciója?

De van-e más módszer az istentisztelet napról napra, vasárnapról vasárnapra előrehaladó, végzetes eróziójának a megállítására? A lefelé nivellálódó templomi közösségeket csak azok tudják hathatósan szolgálni, akik a pillanatnyilag szükségesnél sokkal szélesebb körű információkkal vannak felfegyverkezve.

A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy ebben a táncban nem csak a kályhától: az iskolától lehet elindulni. A jelenkori református istentisztelet ugyanis nem csak antagonisztikus ellenképe a

reformátori ideálnak, hanem, hogy úgy mondjuk, a „csontváza” is. Ez azt jelenti, hogy számos olyan pontja van, ahova a megfelelő funkciójú szertartási ének a zavarkeltés veszélye nélkül, zökkenőmentesen odailleszthető.

Ha például az istentisztelet a lelkipásztor bevonulása után az adott vásár- vagy ünnepnap introitusával kezdődik, akkor ez formailag a régi és az újabb kori fogalmak szerint egyaránt helytálló (ilyenkor egyébként orgonapreludiumra nincs szükség, hiszen a két zene egymás mellett tautologikusan hatna). A lekción és az ima együttesére a régiak mintájának megfelelően ma is következhet responsorium, a prédikáció, a záróima és a Miatyánk utánra pedig, amikor a gyülekezet automatikusan leül, szinte kívánczik egy rövid, szövegében összefoglalásszerű zárótétel. *Tempore administrationis coenae*, az úrvacsora kiszolgáltatásának idejére a régi könyvek számos szebbnél szebb tételt kínálnak a *Chorus* számára, amelyeket a gyülekezeti énekek és az orgonameditációk közé bizvást beiktathatunk, és így tovább.

Ha egy gyülekezetben akár csak három-négy embert sikerül találni, akik erre a szolgálatra hetenkénti rendszerességgel vállalkoznak (ahogy, mondjuk, a missziói vagy a gazdasági bizottság tagjai is meghatározott ütemterv szerint végzik a maguk munkáját), akkor az istentiszteleteink kétpólusú történéseiből hárompólusúvá válnak. Ennek a változásnak az áldásai tapasztalataink szerint beláthatatlanok. És jó tudni, hogy általa nem csak a saját őseinkhez, például Huszár Gálhoz kerültünk közelebb, hanem a bibliai és a kora-keresztyén mintákhoz is, amelyekben mindenütt kettőnél több szereplős, gazdag liturgikus történet tárul a szemünk elé.

Kétségtelen, hogy mindez szakértelmet kíván. A liturgikus tételek, így például a himnuszok között egészen nehezek is vannak, és aki a pszalmódiát a kisiskolás szint fölött akarja művelni, az évekig gyakorolhat, mire a reflexei kiépülnek. De szakértelem kell a lelkipásztorkodáshoz, a templomépítéshez, a harangöntéshez, ha jól meggondoljuk, még a templomkert fűvének a nyírásához is. Miért éppen a liturgiát akarnánk megfelelő nekikészülés nélkül „elintézni”?

Azonban megint csak gyakorlati tapasztalatok alapján állítjuk, hogy a főntebb vázolt református istentiszteleti modellek teherbíróképessége sokkal nagyobb annál, semhogy felsőfokú vokális képzettség hiányában azonnal, automatikusan megbuknának. A zsoltározás például versenként váltakozva elmondott, prózai kórusimádság formájában is teljes értékű (és ilyenkor legfőljebb arra kell vigyázni, hogy mindenkinek a kezében egy és ugyanaz a fordítás legyen ott). De ugyan ki tiltja meg, hogy az imaórák három-három antifónás zsoltára közül egyet, vagy akár többet is, genfi zsoltárral helyettesítsünk (akár orgonakísérettel, akár anélkül)? Vagy mi akadály lehet annak, hogy az 1948-as énekeskönyv (akár magyar, akár német) zsoltárparafrázisai közül egyet-egyet ebben a funkcióban is kipróbáljunk? (Az énekeskönyvbéli verses zsoltárok felsorolását lásd a függelékben.)

Mindezt a mérlegre téve végülis egyértelművé válik, hogy egy „klasszikus” reggeli vagy esti áhítat (egy prima vagy egy vecsernye) összeállítása már a jelenlegi eszköztárunkkal számolva sem ütközik nehézségekbe, még a legegyszerűbb közegben sem.

Miért olyan fontos ez?

Először is azért, mert az imaórák gyakorlatának a felújítása jótékony változatosságot hozna istentiszteleti életünkbe, új értelmet adna vasárnapi főistentiszteleteinknek is.

Másodszor azért, mert ma is vannak szituációk, amelyekben nem egy körülményes, „nagy” istentisztelet, hanem egy imaóra megtartása tekinthető műfajilag indokoltnak (megítélésünk szerint ebbe a kategóriába tartozik minden gyülekezeti vagy iskolai reggeli áhítat).

Harmadszor (de nem utolsó sorban) elképzelhető, hogy ezen az úton-módon egyre többeknek sikerülne újra ráéreznie (Geleji Katona István így mondta) „az éneklés haszná”-ra. Ennek ma az egyik legmasszívabb akadály az, hogy egyszerűen nem énekelünk, legalábbis messze nem eleget, és messze nem elég nagy felületen. Márpedig a hatása kifejtéséhez, mint valami gyógyító kenőcsnek, az éneknek is arra van szüksége, hogy nagy felületen, hosszú versszakokon és hosszú perceken keresztül érintkezhessek velünk, hogy belénk hatolhasson, hogy átjárhassa a lelkünket (hiszen a

prédikációnak sem elég csak a vázlatát elmondani!). Ha ez rendszeresen elmarad, a lelkipásztor is, a gyülekezet is egyre kevésbé érzi, mire jó ez, vagyis legközelebb megint eggyel-kettővel kevesebb versszak kerül ki az énekkirakó táblára, és az egész közösség máris benne kering egy circulus vitiosusban. Milyen egyszerű a régiek receptje: három teljes zsoltárnyi lelki fürdőt kell venni, mielőtt Isten ítéletes vagy kegyelmes, megrendítő vagy megvidámító Igéje előtt megnyitnánk a szívünket. És hát egyáltalán nem elhanyagolható a dolog pusztán technikai vetülete sem: énekelni az tud, aki énekelni szokott, aki pedig két-három versszaknyi nyüszögés után folyton abba hagyja a dolgot, az egyre rosszabbul fog énekelni.

Végül az imaórák megmutatják a szükségességét, egyben a lehetőségét valami nagyon fontos dolognak: annak, hogy a 21. századi magyar református hívek visszaengedjék, vagy újra meghívják az Istent a hétköznapjaikba. A fönti egész problémahalmaz értelmezhetetlen és megoldhatatlan ugyanis, ha az Istent az életünk egy-százhatvannyolcad részében, vasárnap délelőtt ti és tizenegy között akarjuk elintézni. Ott van a példa előttünk etekintetben is: a hozzáértők azt tanítják, hogy a 260. dicséret negyedik versszakában (a 23. zsoltár parafrázisáról van szó) Sztárai Mihály gyülekezetének az istentiszteleti szokásai érhetők tetten. *Reggel, hogy kiviszen, énelőttem mégyen igaz tudományával, . minden napon kétszer megitat engemet ő lelki italával[...]* – szóval, ha igaz, primát tartottak minden reggel, vecsernyét minden este: ez a „minden napon kétszer” volt számukra a minimum.

Növekednünk kellene a kegyelemben [...]

Zalatnay István:

Napszaki istentiszteletek a magyar református liturgia megújulásának folyamatában²⁴

Bevezetés

Az alábbi tanulmány a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának készült, elsősorban a napszaki istentiszteletek témaköréhez való hozzájárulásként. Az adott feladat ösztönzésére egy évtized óta érlelődő gondolatok fogalmazódtak meg. E folyamat egyik oldala a liturgiával kapcsolatos alapvető elvi kérdések iránti személyes érdeklődés.²⁵ A másik tényező az Erdélyi Gyülekezet sajátos és folyamatosan formálódó liturgiai gyakorlata.²⁶ A sajátosság egyszerre jelent hagyománybeli gazdagságot (Erdély legkülönbözőbb részeiből, jelentősen eltérő liturgiai hagyományban élő területekről származnak a gyülekezet tagjai) és hagyománynélküliséget abban az értelemben, hogy éppen e sokszínűség miatt a gyülekezetnek, mint közösségnek legfeljebb két évtizedre visszanyúló saját hagyománya lehet. E tekintetben kiemelendő, hogy a gyülekezet 8 év óta tart teljes éjszakás húsvéti vigíliát pontosan kidolgozott liturgiával, szöveg- és énekkrenddel.²⁷ Másrészt 2007 adventje óta (hétköz) napi rendszerességgel vannak reggeli és déli, illetve alkalmanként esti áhítatok.²⁸

---

²⁴ A Magyar Egyházzene XVII.évf. 2009/2010. 3. sz-ban megjelent tanulmány (259-298.old.) tanulmány első fele.

²⁵ Ennek eredménye volt 2004-ben megvédett doktori disszertációm az ELTE Bölcsészkarán: *Tetten ért imák. Liturgiai szövegek filozófiai szempontú elemzése.*

²⁶ A tanulmány 2009 februárjára készült el, és minden tekintetben az akkori állapotot tükrözi; tehát az azóta végzett bizottsági munka és gyülekezeti tapasztalat nem épült be a dolgozatba.

²⁷ Ld. az erről készült interjút: „Húsvéti vigília az Erdélyi Gyülekezetben”, *Magyar Egyházzene X* (2002/2003) 108–110.

²⁸ Az Erdélyi Gyülekezet helyzetének van néhány –a napszaki áhítatok bevezethetőségét és tartalmát számottevően befolyásoló– jellemzője. A legfontosabb az, hogy a gyülekezet karitatív és kulturális központjában, a Reménység Szigetén dolgozó –és részben ott is lakó– alkalmazottak eleve lehetővé teszik napközben áhítatok tartását 8–10 fő részvételével. Ez gyakran kiegészül gyülekezeti tagokkal,

Ezek jelentik a dolgozatban tükröződő gondolkodás két fő pillérét, az elméleti érdeklődést és a lelkeszi-gyülekezeti gyakorlatot. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a leírtak kevésbé támaszkodnak konkrét liturgia- és egyházzene-történeti kutatásokra.²⁹

I. A liturgiai reformról általában

1. Liturgiai reform és Egyház

Az Egyház történetének legfontosabb, az ember által kiszámíthatatlan és ellenőrizhetetlen tényezője Isten Szentlelkének munkája:

a központ vendég-, illetve betegszállásán tartózkodókkal, a különböző programokra érkezettekkel. Ezért a már a központ létrejöttétől rendszeresen gyakorolt reggeli áhítatok mellett be lehetett vezetni a déli áhítatokat is. Mivel az áhítatok – legalábbis az új típusú áhítatok bevezetését követő első időszakban – megkövetelik lelkész vagy/és kántor jelenlétét, akik jelenleg nem laknak a Reménység Szigetén, esti áhítatok ritkábban, elsősorban nyáron voltak. Első lépésben nem is készült esti áhítati liturgia. Hamarosan világossá vált azonban, hogy a megkezdett út logikája megköveteli ezt. Egyrészt azért, mert az áhítatok liturgiájának kialakításánál bizonyos –végiggondolt logika szerint szervezett – tartalom egészének megjelenítésére kell törekedni, másrészt azért, mert – ahogy hamarosan megfogalmazódott – az áhítatok liturgiájának követése egyénileg vagy más, kisebb közösségekben is lehetséges, és erre érdemes is ösztönözni a gyülekezetet.

Az új áhítati rendet 2007 adventjében vezettük be, majd a tapasztalatokat számos lelkész és egyházzene-s tanácsait figyelembe véve 2009 januárjában számottevően átalakítottuk. A tanulmánynak ez a hivatkozási alapja az „Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiája” név alatt. Nyilvánvaló mindazonáltal, hogy ez a liturgia továbbra is „születőfélben van”, a tapasztalat és az együttgondolkodás új és új kérdéseket, illetve válaszlehetőségeket vet föl. Végül az is hangsúlyozandó, hogy az Erdélyi Gyülekezetnek vannak olyan jellemzői, amelyek miatt a gyülekezetben használt liturgia nem ültethető át közvetlenül más közegbe: a gyülekezet a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata által 1996-ban kiadott énekeskönyvet használja, amely Magyarországon nem terjedt el, állandó részét alkotják a liturgiának a gyülekezet helyzetét tükröző „Erdélyi Gyülekezet-imák” stb.; a tanulmány alapvető tartalmát azonban ez nem befolyásolja.

Végül harmadik forrásként említendő az a közös böjti imádkozás, amelyet Fekete Ágnessel és Bódis Tamással közösen kezdeményezett e sorok írója 2008-ban és 2009-ben is. (Ld. bővebben II/2/d).

²⁹ A jelzett disszertáció (ld. I. j.) egy bizonyos – meglehetősen absztrakt – vonatkozásban hasonlított össze magyar református, tridentinai és orthodox liturgiai szövegeket.

„a Lélek fű, ahová akar.” (J 3,8) Az ember lehetősége ennek meghallása, a teljes szívvel való engedelmességre törekvés.

Ebből az alapvető tényből származik az Egyház történetének két legfontosabb jellemzője. Egyrészt az, hogy e történet lényege valami pozitívumnak, egy erőnek az érvényesülése, kibontakozása: hol vakítóan fényes megmutatkozása, hol szinte az észrevehetetlenségig való elhomályosodása. Az Egyház története csak ilyen szemlélet előtt áll össze értelmes valósággá. A másik jellemző az, hogy ez a pozitívum lényegében mindig ugyanaz. Csak olyan keresztyén hittapasztalat van, amely világosan érzi ezt az önazonosságot, a Krisztusban megjelent evangéliummal történő közvetlen kapcsolatba kerülést. Ez a két jellemző az egyháztörténet megkülönböztető jegye minden más történettel szemben. Vannak, akik szerint a történelemben nem értékek jelentik a döntő tényezőt. De nem csak ezzel a történelemfelfogással szemben nyilvánvaló az egyháztörténet alapvető mássága, hanem azzal szemben is, amelyik különböző értékek játéktérének látja a történelmet. Az Egyház története „értéknek” –vagyis az életet belülről formáló erőnek– a története, de egyetlen értéké.

Ennek megfelelően minden nagy egyháztörténeti fordulatban érzékelhető ugyanazon eredeti lényeghez való visszatérés: annak élménye, illetve vágya, a szükségességéről való meggyőződés. Ebből fakad, hogy az Egyház története reformációk sorozata.³⁰

---

³⁰ Ennek az igazságnak az egyetemes voltát jól érzékeltetik a következők: „a” reformáció döntő felismerése, hogy nem valami véglegeset hoz létre, hanem az történik az Egyházzal Isten kegyelméből, ami újra és újra meg kell, hogy történjék: ez az „ecclesia semper reformanda” elv lényege. Katolikus részről a Tridenti Zsinathoz vezető, illetve abból elinduló folyamatot katolikus reformnak nevezik. És talán a leginkább figyelemre méltó: a joggal legstatikusabbnak tekintett keresztyén hagyományban, az ortodoxiában az egyháztörténet alapvető kategóriája „a hagyomány újra kivirágása”, (ami természetesen nem a kijelentéstől [más szóhasználatlaltal a kinyilatkoztatástól] eltérő hagyományt kíván jelölni, hanem éppen, hogy az azt – ortodox meggyőződés szerint – tökéletesen és véglegesen érvényre juttató hagyományt). Vagyis: amikor az Egyház története lényegének látjuk a reformációt, akkor nem a protestáns meggyőződést valljuk meg más hagyományokkal szemben, hanem arra mutatunk rá amit – természetesen a maga felfogásának megfelelő fogalmakkal – mindhárom nagy keresztyén hagyomány vall.

A Krisztus evangéliuma előtt a Szentlélek munkája által megnyíló emberi lélek belső – és azután abból kiindulva az Egyház látható valósága külső – változásainak rendjében már vannak eltérések. Ugyanazon belső dinamika eltérő logika szerint bomlik ki egyik és másik esetben, más sorrendben hatja át a hit világának teljességét. Belső természetéből fakadóan azonban ez az erő előbb-utóbb minden területen érvényesülni akar: a hittapasztalatban, a teológiában, a liturgiában, az Egyház szervezetében egyaránt; vagy másképpen nézve: a legfinomabb, sokszor nem tudatos lelki rezdüléstől kezdve, a tudatos gondolatokon és döntéseken át a szavakig, mozdulatokig, képekig mindenben. Ha nem így van, az rendellenesség.

Ennek megfelelően minden egyházi reform el kell, hogy érje az Egyház istentiszteleti életének rendjét, a liturgiát is. Ez néha a folyamat korábbi, néha későbbi szakaszában következik be. Van, amikor az Egyház életének más területein már formát öltött változások következményei érvényesülnek a liturgiában. Máskor éppen innen indulnak ki meghatározó folyamatok. Igen szép, szisztematikai és történeti elemzésre is méltó kérdés az, hogy milyen helyzetekben indul el az Egyház megújulásának folyamata az egyházi élet egyik vagy másik területéről. E sokszínűséget teremtő tényező tudatosítása mellett azonban itt elsősorban azt kell hangsúlyozni, hogy a liturgiai reform mozgató ereje ugyanaz kell, hogy legyen, mint az Egyház életének más területein – ezzel párhuzamosan, a liturgiai reformot hol megelőzően, hol éppen azáltal ösztönözten – kibontakozó megújulásnak.

2. A liturgiai reform belső logikája

A fentebb vázolt alapvető szempont a liturgia területére vonatkoztatva úgy fogalmazható meg, hogy minden liturgiai reform az Egyház hitének alapjaiból, Isten minél odaadóbb és méltóbb tiszteletének vágyából kell, hogy fakadjon. Semmilyen más tényező nem lehet ezzel egyenrangú. Liturgiai reform csak pozitívumból, az egyedüli és önazonos pozitívumból indulhat ki, sohasem valamilyen

negatívumból, hiányérzetből, frusztrációból. Természetesen liturgiai reformot igénylő helyzetben nyilván érezhető számos negatív, megváltoztatandó jelenség az Egyház istentiszteleti rendjében; a negatív érzés, a kritika azonban – legyen az még oly jogos – soha nem teremt jövőt. Más vonatkozásban sem, de itt különösen hangsúlyos: liturgiai reform alapja, mozgató ereje csak az Isten iránti szeretet és hála lehet, nem pedig az ember és a gyarló emberi alkotások fölötti szomorkodás. A liturgiai reformnak elsősorban célja van, nem pedig oka. Az „oka” ugyanúgy „csontokba rekesztett tűz” (Jr 20,9) kell, hogy legyen, mint minden igehirdetésnek.

Az elv magától értődőnek tűnhet, de érdemes levonni a következő megfigyeléseket is, és számba venni néhány érthető, mégis téves, ma elterjedt fölfogást. Tehát: a liturgiai reform oka nem lehet a hatékonyságra törekvés. Amikor érzékelhető az Egyház iránti érdeklődés csökkenése (Európában legtöbb helyütt ez a helyzet), érthető, ha sokan szeretnék sikeresebbé tenni az Egyházat, így például az istentiszteletet hatékonyabbá, nagyobb tömegeket vonzóvá formálni. Mégis veszélyes út ez; mert kívánatosnak tűntet fel olyan módszereket, stílust – és ezáltal elfogadtat olyan gondolatokat, érzéseket –, amelyek nem hitünkéből fakadnak, hanem az Egyházat körülvevő világból. Ez oda vezethet, hogy inkább az Egyház hasonul a környező világhoz, mintsem hogy azt tudná áthatni a maga üzenetével. Még az is előfordulhat, hogy minél sikeresebb egy kísérlet, annál nagyobb a baj; mert nem a hit felmutatása, hanem éppen az arról való lemondás terem – rossz – gyümölcsöket.

Az is kétségtelen azonban, hogy az erre való hivatkozás gyakran erőtlen, tartalmatlan konzervativizmusnak válik az alapjává: annak, hogy semmit ne kelljen csinálni, hogy minden maradjon úgy, ahogy – nyilvánvalóan rosszul – van. A sikertelenség, az üres templom azért még a mai világban sem biztosítéka a hitelességnek.

Ehhez kapcsolódik az Egyház korszerűségének kérdésköre. Hangsúlyozandó, hogy a kifejtettek nem a kérdés létjogosultságának elutasítását jelentik, hanem azt, hogy az Egyháznak mindenkor meg kell találnia az örök üzenet azon aspektusait, hangsúlyait, amelyek

az éppen adott történelmi helyzetben szükségesek. Ezért az Egyház állapota nem csak azon mérendő le, hogy egy örökkévalóságba merített eszményhez hogyan viszonyul, hanem azon is, hogy mennyire tud az egyedi történelmi körülmények között hitelesen megszólalni – ha tetszik, mennyire „korszerű”. Ez a korszerűség azonban elsősorban abban mutatkozik, meg hogy mennyire képes érvényes – valóban hite lényegéből származó– választ találni a maga korának sajátos nyomorúságára. (Ld. II/2/a és IV/2/d).

Nem könnyű helyes úton járni itt. Azt kell(ene) jó lelkiismerettel és éppoly jó szemmértékkel megkülönböztetni, hogy mikor megy az Egyház az emberek után a jó pásztor példáját követve, és mikor követi a világot a maga Istentől távoli, sőt egyre távolodó útján. Recept nem létezik, de érdemes újra és újra megkérdezzük magunktól: az „egészen mással” hívjuk-e az embereket az Egyházba vagy pedig valami divatos áruval, amely másutt is megkapható – csak nálunk esetleg jóval olcsóbban.

Egy másik elhatárolás: a liturgiai reformnak nem lehet elsődleges hajtórugója az igényesség, a színvonalas dolgok utáni vágyakozás. Ennek is kézzelfogható veszélye van egy olyan korban, amelyet elönt a tömegtermelés, a piaci okokból egyre silányabb áruk dömpingje a kézzel foghatók terén, a kultúrában, az érzésekben, a gondolatokban egyaránt. Érthető, ha vannak, akik azért menekülnének az Egyházhoz, mert ott e tekintetben kicsit jobb helyzetet remélnek. Ennek az a veszélye, hogy a keresztyénség értelmiségi szubkultúrává válik. Az Egyház azonban nem lehet rétegspecifikus intézmény. Akkor sem, ha tiszteletre méltó alapon választódik ki az a bizonyos réteg.

Ezt tudva azonban hangsúlyozandó, hogy a liturgia formálásában mindig törekedni kell a tartalomhoz, az Isten tiszteletéhez minél méltóbb forma megtalálására. Sőt: ebben az értelemben az élet egyetlen más területén sem annyira belülről fakadó követelmény az igényesség. Természetesen az „igényesség” értelmezésében nagy eltérések lehetnek. Van, akinél ez nemes egyszerűséget jelent, és van, akinél káprázatos pompát. E tekintetben valóban kézzel fogható

az egyes hagyományok közötti különbség. De egyetemesen érvényes az, hogy minden a tartalmat kell, hogy szolgálja, tehát hogy nincs létjogosultsága semmilyen öncélú igényességnek, másrészt az, hogy semmilyen körülmények között nem fogadható el az, ami silány, gondatlan, az, ami nem törekszik az Isten iránti hódolat és szeretet kifejezésére – az éppen rendelkezésére álló eszközökkel a lehető legméltóbban.

3. A liturgiai reform mint re-form

A re-form tehát mindig „ugyanazon Krisztushoz” való visszatérést jelent. Ha nem, akkor az – többé-kevésbé nyilvánvalóan – új kijelentés (más szóhasználattal: kinyilatkoztatás) felé tájékozódódás, amely biztos, hogy a keresztyénségen kívülre vezet. A reform ebben az értelemben szülhet egészen új formákat is. A dolog természetéből fakadóan azonban hajlik arra, hogy újra fölfedezze azt, amit elborított a történelem hordaléka. A hagyományhoz való viszony megint csak roppant összetett kérdéskörében egyetlen szempont itt is rögzíthető: a liturgiában –a ma általában jellemző gondolkodással szemben – a hagyományhoz ragaszkodás pozitívabb, mint az attól való elszakadás.

Ezeknek az összefüggéseknek a liturgia területén való érvényesülésére kiváló példa liturgia és ének viszonyának „hullámzó természete”.³¹ Világossá teszi ugyanis, hogy a re-formban nem feltétlenül ugyanúgy térnek vissza régi formák, mintha az egyházi éneknek létezett volna egy tökéletes formája. Léteznek ellenben olyan időszakok, amikor az Egyház életében a tartalmi és formai oldal harmóniája érezhetően segíti az Egyházat küldetése teljesítésében, és van, amikor ennek az összhangnak a hiánya éppen, hogy hátráltatja.

³¹ Bódiss Tamás „Graduáléneklés egykor – és ma?” című írásában –*Zsoltár* IV (1997/2) nyár 8–11) a graduáléneklésből kiindulva az egész egyházzene-történet alapvető dinamizmusát az eszményi egység –eltávolodás– letisztulás folyamatában ragadja meg, ahol a letisztulás olyan –természetesen nem szó szerinti értelemben vett– visszatérést jelent, amelyben ősfarmák és újabb fejlemények közötti új egység születik meg.

Mert ez a kívánatos harmónia újra és újra szétörik, hogy az így keletkező feszültség a harmónia visszaállítására ösztönözzön. A reform így mindig helyreállítás. Ez a helyreállítás egészen új elemek igénybevételéhez is vezethet, jellegzetes vonása azonban valami várakozó nyitottság, fokozott hajlam a jelen múlt felől látása, értése, és ezért nem ritkán konkrét múltbeli értékek újrafelfedezése iránt.

A liturgia területén ez azért érvényesül különösképpen is, mert itt a múlt nem valamilyen intellektuálisan rekonstruált valóságot jelent, hanem adott liturgiai gyakorlatot, formákat, szöveget, énekanyagot. Az ezzel való szembesülésben két alapvető irány lehetséges. Az egyik visszaállítani akar egy korábbi állapotot. Úgy látja, hogy jobb volt a régi, mint az, ami később jött. A másik irányzat a múltat kincsesbányának tekinti, amelyből korlátlanul lehet meríteni egy jobb és gazdagabb új kialakítása érdekében.

Az első esetben nehéz megfelelni a jelen követelményeinek – viszont védettebbek vagyunk annak esetlegességeivel, s így az önkényes válogatás veszélyével szemben.

A másik megoldás magán hordja a nagyobb szabadság – tehát ebben az esetben a liturgiai múltból való nagyobb választási szabadság – minden előnyét és hátrányát. Egyértelműen az egyik vagy a másik – avagy egy feltételezett köztes megoldás – mellett dönteni nyilván csak hosszú folyamat végén lehet. De már az első lépésnél tudatosítani kell a kérdés horderejét.

4. Liturgiai reform és jog

A hit valóságának sok területén számolni kell a jogi vetülettel is. Ez a vonatkozás – sokak elhamarkodott véleményével szemben – éppen a liturgia területén kiemelkedően fontos. A jog ugyanis általában a közösség életét, az egyes ember és a közösség viszonyát szabályozza; a liturgia pedig elsősorban éppen a hit megélésének közösségi oldala.

Az ezzel kapcsolatos félreértések abból származnak, hogy létezik olyan liturgiafelfogás, amely nagyon sokat bíz az adott istentiszteleten szolgáló(k) pillanatnyi döntésére akár úgy, hogy bizonyos alternatívákat rögzít, amelyekből választani lehet, akár úgy, hogy

csak elvi szempontokat ad meg, amelyek alapján szabadon dönt a szolgálatot végző. (Ez a felfogás hagyományosan inkább jellemző a protestantizmusra, kevésbé a római felfogásra és végképp nem a keleti liturgiákra; ma azonban a legtöbb hagyományban erőteljesek az ebbe az irányba mutató törekvések.) Ám ebben az esetben is közösségi döntés formálja nagy mértékben kötetlenné a liturgiát, és az azután az egész közösségnek mérvadó lesz; s természetesen az Egyháztól, mint a liturgiai jog alkotójától függ, hogy miben, mikor, mekkora szabadság van. (Ugyanúgy, ahogy a liberalizmus vagy akár az anarchizmus sem a társadalmi élet formálásának hiányát jelenti, hanem egy nagyon jellegzetes, adott esetben akár agresszív elképzelésnek megfelelő alakítását.)

Ha az Egyház – látszólag – nem gyakorolja liturgiai jogalkotó szerepét, akkor az valójában egy bizonyos liturgiafelfogás érvényesítését jelenti. (Természetesen ez lehet tudatos, teológiaiilag végiggondolt, és lehet szinte öntudatlan is. A jelenlegi magyar református helyzetre inkább e második jellemző. Emögött nyilvánvalóan kitapinthatók szerencsétlen történelmi körülmények és – ezektől persze nem független – belső, teológiatörténeti folyamatok egyaránt. Ezeknek komoly egyháztörténeti munkával való feltárása és az eredményeknek közkinccsé tétele a liturgiai reform nagy jelentőségű lépése kell, hogy legyen.)

De nem lehet-e, hogy a liturgiai reformtörekvések inkább abban öltenek testet, ahogy számos gyülekezetben, kisebb, főleg ifjúsági közösségekben a legkülönfélébb liturgiai formák, énekek, szokások születnek, terjednek, vándorolnak? Ezt a jelenséget is sokféleképp lehet értékelni. Vannak, akik árgus szemekkel figyelik e „liturgiai folklórt”, félve, hogy az Egyház lényegétől idegen tartalomnak nyit utat, mások éppen ezt tekintik az élet jelének – és bármilyen, az Egyház egészét érintő reform alapjának. Bárhogy értékeljük is azonban, nem kétséges, hogy ettől megkülönböztetendő az, amikor az Egyház erre felhatalmazott – nyilván legmagasabb szintű – fóruma gyakorolja a liturgiai jogalkotás szerepét. A különbség elsősorban nem mennyiségi, bár az sem mindegy, hogy egyetlen kis közösség

vagy milliók számára születnek döntések. A lényegi különbség az, hogy egyik esetben magunknak keresünk jobb, kellemesebb, hitelesebb formát – vagyis a saját élményünk áll a középpontban, a másik esetben az Egyházért gondolkodunk és hozunk döntéseket – ez pedig első szinten azt jelenti, hogy másokra gondolunk, még magasabb szinten pedig azt, hogy egy olyan „mi”-re, amely a tér- és időbeli legnagyobb egyetemességet foglalja magába: mindazokat, akiket kiválasztott Isten a világ kezdetétől fogva.

Ez a szempont nagymértékben át kell, hogy formálja az egész liturgiáról való gondolkozásunkat. Megmutatja, hogy nem csak annak van értéke, amit teszünk, ami szép, értékes, igényes újdonságot bevezetünk, hanem legalább annyira annak, amit – mégsem – teszünk meg: vagyis az alázatnak. Abban, hogy alávetjük magunkat a most még – meggyőződésünk szerint sajnálatos módon – érvényesnek. Mert mindig az Egyház egészében gondolkozunk, mert annak keressük a jobb igazságot. És az Egyházat akarjuk meggyőzni e jobb választásának szükségességéről.

II. A jelenlegi magyar református liturgiai reformról

A magyar református liturgiai reform célja csak az lehet, hogy a magyar reformátusságnak alkosson liturgiát. A teológiaiilag megragadható legtagabb összefüggésben kell gondolkodni, cselekedni azonban egy létező joghatóság keretében lehet. Itt valóban érvényes a „Gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan!” elve.

E tekintetben számolni kell egy egészen sajátos tényezővel is. Amikor magyar reformátusságról beszélünk, pontosan tudjuk, hogy mire gondolunk. Magyar reformátusság azonban jelenleg jogi egységként nem létezik. Nincs sem liturgiai, sem más jogot alkotó testülete. Az Egységes Református Egyház éppen most van (újra)alakulóban. Sőt, a jelek szerint a régi-új egyház létrejövetelének folyamatában kiemelt jelentősége van a liturgiai kérdéseknek. (Sokatmondó, hogy a Generális Konvent e tárgyban dokumentumainak

túlnyomó többsége liturgiai témájú.³²⁾ Ez csak még jobban kiemeli annak az aspektusnak a fontosságát, amely amúgy is meghatározó jelentőségű minden liturgiai re-formban: a történetét.

1. Szempontok a magyar református liturgiátörténet alapján

A magyar református liturgiátörténet egészének tanulmányozására van szükség a mostani reformban: helyzetünket történelmi összefüggésben kell látni. Tudnunk kell, milyen törekvések folyamatába illeszkedik be az, amit most teszünk. Két kérdéskör megemlítése itt különösen is fontosnak tűnik.

a) A XX. század első felének reformja

Közvetlen liturgiai múltunkat Magyarországon és a Délvidéken egy nagyon ígéretes, de kényszerűen félbemaradt liturgiai reform határozta meg. (A többi területen el sem indulhatott igazán ez a reform, s ez az oka a magyar reformátusságon belüli jelentős liturgiai eltéréseknek.) A jelzett reform nagy eredménye a máig használatos 1948-as magyarországi „próbaénekeskönyv” volt (mostantól: ’48-as énekeskönyv). Ennek az énekeskönyvnek az elkészültét komoly és sokirányú munka előzte meg. A kommunista hatalomátvétel miatt azonban nem kerülhetett sor a reform továbbvitelére, bár annak szándékát világosan jelezte, hogy bekerültek az énekeskönyvbe az új liturgia elemeinek szánt szertartási énekek. A félbemaradt reform nemcsak azzal járt, hogy nem született meg új szertartáskönyv, hanem azzal is, hogy a féleredmény is csak töredékesen érvényesült. Az énekeskönyv nagy érdeme volt egy gazdag, teológiai is, zeneileg is, történetileg is értékes, de elfeledett anyag visszaemelése. Csakhogy ennek az értékes anyagnak a jó része nem ment át a gyülekezeti gyakorlatba. Amikor a Magyar Református Egyházak Ta-

---

³²⁾ Ld. *Confessio* 35 (2008) 2. szám, 23–106.

nácskozó Zsinat 1996-os énekeskönyve³³ (mostantól '96-os énekeskönyv) legalábbis fél lépést tett visszafelé és kihagyta a 48-as énekeskönyv értékes, régi-új anyagának jó részét, akkor – egy-két eset kivételével – joggal lehetett erre hivatkozni.

Ez azonban nem is történhetett másképpen. Pontosan azért nem, mert az énekeskönyv „magára maradt”. Nem született meg az a liturgiai szerkezet, amelynek húsává kellett volna, hogy váljék. Ez roppant fontos tanulság a mának is. Értékes új anyag csak akkor tud meggyökerezni, ha annak meghatározott – előírt vagy legalábbis erősen javasolt – liturgiai helye van. Máskülönben könnyen belátható okokból nem. Néhány ilyen nyilvánvaló ok.

Először is a könnyebb ellenállás ereje. Ha az énekválasztás a lelkész szabad döntése, akkor az nagyon könnyen leszűkül a – neki – legismertebb és legkedveltebb énekek körére. Egyszerűen azért, mert azok jutnak eszébe. (Ezen némiképp változtat, ha a lelkész használja az énekeskönyv betűrendes mutatóját, ami azonban tapasztalataim szerint nem általánosan jellemző.³⁴)

Másrészt számolni kell azzal, hogy az Egyházat egy „más-világ” veszi körül. Ha igaz, hogy a világot elárasztja a kultúrszenny, akkor az mindenkit veszélyeztet: rombolja zenei, stilisztikai, tartalmi ízlésünket – és akkor is befolyásol, amikor „szabadon döntünk” az énekválasztásról.

Harmadrészt a gyülekezet egészére igaz, hogy ízlését kulturális közegének változó divatjai messzemenően befolyásolják. Nagyon óvatosan kell kezelni azt, hogy mi tetszik „az embereknek”: a gyüle-

---

³³ A szerencsétlen történelmi körülmények miatt létrejött szakadék a magyar református éneklésen belül teljesen ellentétben áll a szoros összetartozásnak a Trianon által – legalábbis a református egyházban – alig érintett tudatával. Ez az összetartozástudat a diktatúra bukása után egyre inkább jogilag is érvényesülni akar. Ennek a hajtóerőnek volt eredménye a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata által 1996-ban szerkesztett énekeskönyv. Mára többé-kevésbé világossá vált, hogy célját nem tudta elérni, mivel Magyarországon nem született döntés bevezetéséről. Ettől függetlenül kétségtelen pozitív következményei is voltak azáltal, hogy jótékonyan hatott a határon túli református egyházi éneklésre és azt közelítette az annál kétségkívül jobb magyarországihoz.

³⁴ A mutató 1963-ban jelent meg. Újrakiadásáról nem tudok.

kezetnek, a fiataloknak – vagy akár saját magunknak. A mindenkori „divatot” kritikával kell kezelni: meg kell vizsgálni és a jót kell megtartani. (1Th 5,21) E kritika nélkül kiszolgáltatjuk magunkat az éppen aktuálisan létezőnek. Ez is tükröződik a ’48-as énekeskönyv sorsában.

Az énekeskönyv liturgiai keretbe illesztésének elmaradása azonban nem csak külső, hanem belső, szerkezeti okokból is fakadt. Az alapvetően „funkcionális logikát követő” –tehát részben az egyházi évhez idomuló, részben alkalmi, részben bizonyos élethelyzetekhez kapcsolódó– korábbi szerkesztési elvvel szakítva a ’48-as énekeskönyv szerkezetében elsősorban³⁵ teológiai gondolatmenetet – a Heidelbergi Káté struktúráját – követ.³⁶ Az énekanyag megválasztásától eltérően ezt a döntést ma jóval kisebb egyetértés övezi.³⁷

Az énekeskönyv struktúrájának kérdése gyakran úgy fogalmazódik meg, hogy a teológiai vagy a funkcionális logikát követő szerkezet-e a jobb. Ez azonban hamis alternatíva; mert az énekeskönyv teológiai alapon meghatározott liturgiára, abból fakadó „funkcionalitásra” kell, hogy épüljön. Ez az elv sajnos nem érvényesült a ’48-as reformban; annak folyamatában – megalkotóinak komoly liturgiai

---

³⁵ Megjegyzendő, hogy a ’48-as énekeskönyvben a zsoltárok után 50 „fóhászzkodásnak” nevezett ének következik, részben liturgiailag meghatározott helyhez rendelve. Így van 11 ünnepi fóhászzkodás is. Ez azt mutatja, hogy az ünnepek sajátosságának gondolata oly erőteljes volt, hogy „rendszerűen módon” is képes volt érvényre jutni. Az azonban „elfelejtődött”, hogy az ünnepek nem csak kiemelt napok, hanem egyúttal bizonyos időszakok tartalmi, gondolati, érzelmi meghatározói is.

³⁶ Ugy tűnik, ez a teológiai tematikus énekeskönyv-szerkesztés –bár létező hagyományhoz kapcsolódott– némiképp pótcselekvés volt. Mivel a liturgiai reform még nem forrott ki eléggé, de érezték a teológiai szempont érvényesítésének fontosságát, mintegy esetlegesen találtak egy olyan teológiai szempontot, amely látványosan rámutatott a teológiai elkötelezettségre: az énekeskönyv anyagát „ráhúzták” az egyház hivatalos hitvallási iratának szerkezetére, s ezzel helyes szempontot helytelen módon érvényesítettek.

³⁷ A ’96-os énekeskönyv, mely énekanyagában –a már jelzett redukiótól eltekintve– főleg a 48-as énekeskönyv anyagára épít, szerkezetileg szakít vele, s inkább visszatért a korábbi hagyományhoz. Ez fontos erénye ennek az énekeskönyvnek.

ismeretei és érzékenysége ellenére – az egyházi zenéről való gondolkozás „leelőzte” a liturgiáról, mint egészről való gondolkozást. Világos volt, hogy az egész munkát teológiai szempontok kell, hogy meghatározzák; azonban úgy vélték, hogy ez leginkább az énekek kiválasztásában, teológiai kritikájában kell, hogy érvényesüljön. Valójában a teológiai kérdések már ezt megelőzően, az egész liturgia kialakítására vonatkozó döntéseknél bírnak a legfontosabb szereppel, majd annak függvényében az énekeskönyv szerkezetében, s csak ezt követően az egyes énekekre vonatkozóan. Ez a legfontosabb olyan pont, ahol a mostani reform túl kell, hogy lépjen a korábbin.

Joggal vethető föl, hogy 60 év után eljött az ideje új és egységes magyar református énekeskönyv megalkotásának. Ennek azonban nem folytatása, hanem előfeltétele egy közös – adott esetben sok alternatívát lehetővé tevő – liturgia megalkotása. Pontosabban: a kettő egyetlen közös munka keretében végzendő el, fenntartva a liturgiára vonatkozó döntések logikai és részben időrendi elsőbbségét. Tehát: nem az helyes folyamat, ha összegyűjtünk egy értékes énekanyagot és azután azt valahogy elrendezzük, jobb esetben hozzáidomítjuk egy liturgiai szerkezethez, hanem az, ha egy végiggondolt liturgiai szerkezethez keressük – *horribile dictu*, alkotjuk – meg a minél értékesebb énekanyagot.

Ha a mostani reformot folytonosságban látjuk a '48-as énekeskönyvhöz vezető folyamattal, az tovább is vezet visszafelé a történelemben. A '48-as énekeskönyv „reformáció” kívánt lenni „ama első szeretettől való elhajlás”(Ap 2,4) után, aminek a szerkesztők a magyar református éneklés XIX. századi – a késő pietizmus és a racionalizmus által meghatározott– történetét értékelték.³⁸ Ebben a paradigmában gondolkodva azt kell mondanunk, hogy a visszatérés e nagy elhajlástól jelentős mértékben megtörtént az igehirdetésben és az énekanyag megújításában. Ugyanez kell, hogy megtörténjék a liturgiában is.

---

³⁸ Ld. a '48-as énekeskönyv előszavát.

b) A magyar óprotestáns istentisztelet

„Nagy elhajlásról” akkor lehet beszélni, ha létezett egy azt megelőző, sokkal jobbnak értékelt korszak. A ’48-as énekeskönyv szerkesztőinek ezt jelentette a magyar protestantizmus első évszázadainak egyházi éneklése. Az új énekeskönyv jórészt ehhez való visszatérés volt. Jelentette ez a Szenczi Molnár Albert-féle zsoltáranyag – majdnem – teljes visszaemelését és ritmikus énekeltetését, másrészt a XVI–XVII. századi dicséret- és himnuszanyag bőséges beépítését. A ’48-as énekeskönyv anyaga így jelentős mértékben közeledett ahhoz, amit a puritanizmus kora előtti „óprotestáns istentiszteleten” használtak. Ugyanakkor a reform ekkori meghatározó személyiségei úgy ítélték meg, hogy nem, vagy csak minimális mértékben lehetséges hasonlóképp újraéleszteni ugyanezen liturgia énekanyagának azt a másik nagy részét, a szertartási énekeket, amelyeket a protestáns graduálok tartalmaznak. A mostani reform egyik alapvető kérdése az, hogy ez a döntés továbbra is fenntartandó-e, vagy sem.

E témánál sincs többre mód, mint hogy fölvevünk néhány szempontot. Elsőként azt kell leszögezni, hogy az Egyház helyzetének megváltozása mindenképp indokolja az egész kérdés újra végiggondolását. E tekintetben két vonatkozás mindenképp kiemелendő: egyrészt a rendszerváltozás következtében (újra)kiépülő egyházi intézményrendszer (ld. III/1), másrészt az, hogy alapvetően megváltozott az Egyház helye a társadalomban. Két nemzedékkel korábban az emberek belenőttek valamelyik keresztyén kulturális hagyományba. A gregoriánnak az akkori protestáns hagyománnyal szembeni másságát, továbbá a „másik oldalnak” tekintett katolicizmushoz való közelségét joggal értelmezhatték úgy, hogy az lehetetlenné teszi befogadását. Mára az akkori protestáns hagyomány magától értődősége messze van már, (már csak azért is, mert polgárjogot nyert más-

féle liturgiai gyakorlat, énekkultúra is), és az akkori „másik oldallal” együtt állunk szemben a pogányság nyílt és kevésbé nyílt erőivel. És talán legfontosabbként: egy önmagától egyre inkább megcsömörlő világban az idegenség kezd taszító helyett reményt keltővé válni. Ez alapvetően befolyásolja a gregorián befogadásának lehetőségét is.

A másik fontos kérdéskör történelmi jellegű, s ezen keresztül az egész magyar protestantizmus önértelmezését érinti. Egyrészt azért, mert a magyar protestáns gregorián talán a legvilágosabb jele a magyar protestantizmus azon sajátosságának, hogy sokkal inkább folytonos a középkori kultúrával, mint a polgárosodáshoz, városokhoz erőteljesen kapcsolódó nyugat-európai protestantizmus. (S ezáltal mintegy páratlan történelmi kísérleti műhelyként szerepelt, és igazolta a protestantizmus gazdasági-társadalmi folyamatokból való levezethetlenségét; ha tetszik: történelmi istenbizonyítékká vált.)

A másik elkerülhetetlen kérdés a puritanizmus értelmezése. A protestáns graduállal való komoly szembesülés e tekintetben is alapvető teológiai önértelmezési döntéseket követel meg – és talán elvezet oda, hogy olyan kép rajzolódjék ki, amely a puritanizmust nem tekinti sem a reformáció egyetlen helyes értelmezésének, sem pedig megtagadásának. Vagyis: igyekszik méltányosan számot vetni a reformációnak mind azon indíttatásaival, amelyeket a puritanizmus következetesen továbbvitt, mind azokkal, amelyeket elveszített.

Végül van még egy feltétlenül megemlítenő szempont. A mai keresztyénség előtt álló egyik legnagyobb kihívás kétségtelenül az ökumené; de egyúttal küldetésének teljesítésében óriási lehetőség is. Sok nehézség származik azonban abból, hogy az ökumenicitásnak mint értéknek az érvényesítése – úgy tűnik – ellentétben áll egy másik értékkel, az önazonossággal, a saját hagyományokban éléssel. Ebben az esetben viszont a kettő egymást erősíti: az óprotestáns istentisztelethez való közeledés egyszerre jelent közeledést a magyar reformáció korához, történetünk legfényesebb korszakához, és egyúttal az egész latin keresztyén hagyományhoz. A megszokottól eltérően itt a kettő egy irányba mutat.

2. Néhány tartalmi szempont a magyar református liturgia reformjához

Ez a fejezet néhány olyan tartalmi szempont rövid kifejtését tartalmazza, amely fontosnak tűnik a magyar református liturgia formálásában. Ezek közül kettő sajátos és megőrzendő református értékre kíván rámutatni, a másik kettő pedig hagyományunk felülvizsgálandónak gondolt hiányosságára.

a) A teocentrikusság

A református hittapasztalat és az erre épülő egész kegyesség alapvető jellemzője a teocentrikus gondolkodás, a „Soli Deo gloria” elve. Az összes nagy keresztyén hagyomány közül a leginkább a miénkre jellemző ez.³⁹ Nem véletlenül igaz ez a reformáció korára és a református egyháztörténet kiemelkedő pillanataira egyaránt (ld. például a teológia barthi fordulatát). Ha liturgiai reformunk a legjobb, leghitelesebb gyökerekből fog táplálkozni, várhatóan ismét tükröződni fog benne ez a radikális istenközpontúság.

A világ mai állapotában azonban sajátos hangsúlya is van ennek. Amikor egyre nyilvánvalóbban betegessé torzult individuumközpontúság rombolja az egyes emberek életét, a közösségeket és a természetet egyaránt, akkor a teocentrikus református gondolkozás következetes érvényesítése nemcsak a saját hagyomány értékeihez való hűséget jelent, hanem egyúttal útmutatást a kiutat kereső mai embernek (ld. I/2).

Innen nézve elgondolkodtató, hogy jelenlegi istentiszteleti gyakorlatunkban nemhogy uralkodó, de szinte egyeduralkodó helyzete van a lelkésznek: az általa aktuálisan megszövegezett igehirdetésnek, imádságnak, énekválasztásnak. Bár mondható, hogy a lel-

---

³⁹ Nem véletlen a „teocentrikus gondolkozás” megfogalmazás. A teocentrikusság tágabb értelemben minden valóban keresztyén hagyományra igaz (kell, hogy legyen). Így a kifejezés egyszerre utal arra, hogy a gondolkozás, az intellektuális oldal kiemelten fontos szerepet játszik a református kegyességben (ezt bővebben fejti ki a következő alfejezet), és a teológiai szerkezetet kialakító alapelve.

kész, mint igehirdető nem a maga személyét képviseli, hanem Isten hirdetett igéjét szólja, érezhető a feszültség teológiai alapállásunk és istentiszteleti gyakorlatunk között.

b) Az intellektuális reflexió

Ugyancsak jellemzője a reformátusságnak az intellektuális, sőt kifejezetten racionális elem kiemelkedő szerepe. Ez egyrészt a keresztyén hittapasztalásnak abból az alaptípusából fakad, amely éppen a reformátusságban érvényesül legerőteljesebben, de szerepet játszott benne a francia szellem racionalista volta, amely Kálvinra nem kevésbé jellemző, mint Descartes-ra. Ez az oka annak, hogy Kálvint olvasva –tökéletes ellentétben Lutherrel– a kíméletlen logika érvényesítése miatt könnyen foghatja el az embert a sivárságtól való idegenkedés vagy akár viszolygás – máskor pedig az a magával ragadó, szinte mámorító érzés, amely abból a mélységes erkölcsi komolyságból és tisztaságból származik, mely elválaszthatatlan ugyanezen kíméletlen logikától.

Ezért van létjogosultsága annak, ha a református liturgia kialakításában különösen is érvényesül bizonyos racionális szerkezet és egyes megfontolások következetes logikával való érvényesítése. Ennek fontos területe a zsoltárok, illetve a nem zsoltáros énekanyag éves beosztása, amely az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiájában tudatosan és hangsúlyosan igyekszik egy dogmatikai szisztémát követni. A fő tartalmi elemek megfelelnek annak, ami a hagyományos egyházi évben gyakorlatilag minden hagyományban érvényesül, de vannak eltérések is. Az itt jelzett szempont tehát két dolgot jelent: egyrészt azt, hogy a dogmatikai rendszer érvényesítésének szempontja önálló, tudatos célként kell, hogy társuljon az egyházi év követéséhez (és például ennek köszönhető az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiájában a nem-ünnepes félév évszakokra tagolása: ld. IV/2/d); másrészt azt, hogy a liturgiai anyag gyakorlatilag egésze, de egyes részei hangsúlyosan –más hagyományoknál még hangsúlyo-

sabban– ilyen szempontok alapján kell, hogy elnyerjék helyüket a liturgiái rendben. Mindez átfogó, biblikus teológiai, rendszeres teológiai és liturgiátörténeti kutatást összefogó munkát tesz szükségessé.

c) A kötött elemek szerepe

A fentebbiek értelmében a teocentrikusság állíthatja helyre a liturgiát azzal az egyén- és élményközpontúsággal szemben, amely az újkori emberfelfogásból kiindulva mélyen áthatotta a legtöbb nyugati keresztyén liturgiát. Ennek egyik fontos eszköze a kötött elemek (szövegek és énekek, mozdulatok) jelentőségének növelése. Bár a kötött szövegek túlnyomórészt bibliai szövegek, az énekeknek pedig énekeskönyvi énekek lévén tartalmi legitimitásuk elvileg adva van, mégis minden egyes döntés komoly átgondolást igényel. Itt azonban az hangsúlyos, hogy a kötött szöveg, mint olyan önmagában is üzenettel és lélektani következménnyel bír: azzal, hogy az istentisztelet középpontja, mozgató és szervező ereje nem az ember egyszeri érzése, gondolata, hanem Isten kijelentésének objektív volta. Az ennek erőterébe kerülő ember – minden tér- és időbeli s ebből fakadó kulturális különbség ellenére – ugyanannak a valóságnak, az egyetlen örök istentiszteletnek részesévé válik (Ap 4). Az azonosságnak és objektivitásnak ez a meghatározó ereje azonban nem megakadályozza, hanem felszabadítja azokat a tényleges erőket, amelyek az Egyház történetében – és az egyes emberek lelkében – tartalmi és formai gazdagság forrásává válnak.

Éppen ezért minél inkább tudatosítjuk a kötöttség mással ki nem váltható értékét, annál rugalmasabbá is válunk. Elsősorban lelkileg, de ez sokszor megmutatkozik – természetesen az egyes hagyományokban igen eltérő módon – a közösségi istentiszteletben, a liturgiában is (ld. V/1).

Itt azt szükséges még tisztázni, hogy a kötöttségre vonatkozó döntések – egyébként a kötetlenekre vonatkozókhhoz hasonlóan – jogi természetűek, de ez nem azt jelenti, hogy jogi indokaik vannak. Nincs szó arról, hogy egy áhítat „érvénytelenné” válnék, ha nem az

előírásoknak megfelelően végzik, csak arról, hogy bármilyen istentisztelet hanyag végzése vagy akár csak kiszolgáltatása az egyéni, hangulati stb. esetlegességnek, méltatlanná és lelkileg kevésbé gyümölcsözővé teszi azt. A rugalmasság viszont megint csak nem az esetleges igénytelenségnek elfogadását jelenti, hanem azt, hogy világos okokból éppen az istentisztelet minél tisztábbá, méltóbbá stb. tétele érdekében bizonyos döntéseket merünk szabadon meghozni.

d) A liturgia, mint gyülekezetstrukturáló erő

Kétségtelen, hogy törekedni kell a gyülekezetnek a jelenleginél jóval cselekvőbbé tételére az istentiszteleten. Szomorú, hogy a gyülekezeti éneklés ereje folyamatosan hanyatlik, és ez tovább fokozza az istentisztelet előadásjellegét, ahol –ahogy vizuálisan, úgy tartalmilag is– előadó és hallgatók néznek szembe egymással. Ehelyett olyan mintát keresünk, amelyben a gyülekezet közönség helyett Istennel találkozó közösség volta világosan kifejezésre jut, egyrészt minél több személy önálló szerepe, másrészt az egész gyülekezet cselekvőbb részvétele által. (Ennek a kérdésnek csak egyik, de kiemelten fontos vonatkozása az egyházi ének és zene szerepe.)

Itt azonnal fölvetődik az igehirdetés és a liturgia többi része viszonyának kérdése. Ennek kapcsán a legrövidebben talán úgy fogalmazhatunk, hogy a reformációnak az a helyes felismerése, amely a – szinte teljesen – háttérbe szorult igehirdetés fontosságát hangsúlyozta, az igehirdetés – szinte – kizárólagos fontosságának téves nézetévé torzult. Ez pedig már nem a reformáció, hanem későbbi korok öröksége. Érdemes itt megjegyezni, hogy az Egyház történetének egészét végigköveti e tekintetben az istentisztelet belső arányainak eltorzulása – majd az annak helyreállítására irányuló kísérletek. (Például a „nagy igehirdető” legklasszikusabb mintája a keleti hagyományhoz tartozó Aranyszájú Szent János; később azonban az igehirdetés majdnem teljesen eltűnt az orthodox keresztyénség ha-

gyományából; ezzel szemben nálunk az ellenkező irányban deformálódott az istentisztelet helyes aránya.⁴⁰⁾

3. A tágabb kontextus

Miután tisztáztuk, hogy a dolog természetéből fakadóan a magyar reformátusság liturgiájának megalkotása a feladat, s ennél sem kevesebb, sem több, azt is tudatosítanunk kell, hogy mi a tágabb összefüggés, amelyben a liturgiai reformról gondolkoznunk helyes. E tekintetben alapvető tényként azt célszerű rögzíteni, hogy ma az egész nyugati keresztyénségben liturgiai forrongás érzékelhető. Magyarországon kívül is, és a protestantizmuson kívül is. (Nem vagy csak sokkal korlátozottabb értelemben mondható ez el a keleti keresztyénségről.)

Ehhez kapcsolódóan három tényt érdemes rögzíteni. Elsőként azt, hogy a magyar evangélikus egyház a közelmúltban igen messzemenő liturgiai reformba kezdett bele. Ennek jó és rossz tapasztalatait a legközvetlenebbül figyelembe kell vennie a magyar reformátusságnak is. Tartalmilag ennek kapcsán az emelendő ki, hogy létezik olyan közös magyar protestáns örökség, amely egészen sajátos szint képvisel a világprotestantizmuson belül. Azt is mondhatjuk: a magyar protestantizmus sajátosságai ezen a téren különösen is erőteljesek – és mindenképp sokkal erőteljesebbek, mint aminek tudatában a mai és a miénket megelőző jó néhány nemzedék felnőtt.

Közismert, hogy Európában, a protestáns egyházakban a legkülönbözőbb liturgiai reformtörekvések tapasztalhatók. A „legkülönbözőbb” jelenti az egészen ellentétes irányokat is, vagyis olyanokat, amelyek elsősorban a hagyomány felé tájékozódnak, és olyanokat is, amelyek a hagyomány maradékától is elszakadva, a minden

---

⁴⁰⁾ Nem árt felidézni, hogy már Kálvinnak az volt talán a legnagyobb genfi kudarca, amikor nem voltak hajlandók elfogadni a minden vasárnapi úrvacsoraosztást, amelyet ő oly fontosnak tartott volna. Már ez is jelzi, hogy milyen mértékben nem kálvini az, ami nekünk természetesnek tűnik.

kötöttségtől mentes szabadkeresztyén mintát tekintik követendőnek és elfogulatlanul merítenek a mai világ kommunikációs eszközrendszerének lehetőségeiből. Ezt azért kell így tudatosítani, hogy világos legyen: vannak – és sokszor igen kényes pontokon vannak – meg nem takarítható döntések, ahol vagy egyik, vagy másik irányba kell elindulni. Ez csak akkor lenne elkerülhető, ha oly mértékű liturgiai szabadságot kívánnánk teremteni, amely teljes anarchiát teremtene. Ez pedig nem csak azért lenne romboló, mert az anarchiának számos közismert negatív következményével kellene számolni, hanem legfőképpen azért, mert az Egyházon belül egymással teljesen összeegyeztethetetlen lelki tartalmaknak, teológiai meggyőződéseknek adnánk helyet.

Harmadrészt azt kell kiemelni, hogy a katolikus Egyházban másfél évszázaddal ezelőtt kezdődött el egy liturgiai mozgalom. Több mint 40 évvel ezelőtt a II. Vatikáni Zsinat gyökeres változósokat léptetett életbe a katolikus liturgiában is. Ezeket a reformokat az azt megelőző, évszázados liturgiai reneszánsz mellett azonban nagymértékben befolyásolta egy más gyökerű törekvés, az ún. *aggiornamento*, az Egyház korszerűbbé tételének igénye is. A két, egymástól távol eső szempont harmonizálása nem sikerült maradéktalanul, és ezért a liturgiával kapcsolatos kérdések ma a katolikus Egyházban is központi jelentőségűek. Ez azonban éppen azt mutatja, hogy léteznek olyan alapvető kérdések, amelyek az újkori nyugati kultúra helyzetéből fakadnak, elkerülhetetlenül tükröződnek az Istent tisztelni akaró ember formakereső törekvéseiben – még a keresztyén-ség egymástól távol álló csoportjaiban is. Ehhez a szemponthoz képest másodlagosak, de nem elhanyagolhatók a kérdés klasszikus értelemben vett ökumenikus vonatkozásai.

Ezt a kérdéskört taglalva is célszerűnek tűnik két – tájékozódást segítő – szempont megfogalmazása arra nézve, hogy mi használható fel más hagyományok értékeiből. Az egyik szempont az, hogy fontos különbséget tennünk a hiteles, értékes és ezért vonzó, és a használható, átültethető között. Nem minden használható fel a keresztyén egyházak hagyományából, ami jó. Ugyanis önértékétől

függetlenül sok minden egyszerűen nem integrálható egy másik világba. Különösen is gondolni kell itt az ortodoxiára, amelynek igen komoly, mély lelki értékei vannak, s éppen a mássága miatt tanulmányozása által roppant sokat gazdagodhat a protestáns ember is. Ennek ellenére az ihletésen túl nehezen képzelhető el konkrét liturgiai elemek, szokások átvétele tőlük, mert egész világuk, nyelveztük, lelki formájuk túlzottan eltér a miénktől. Kisebb mértékben igaz ez a katolicizmusra, pontosabban a római liturgiára is. A miénkhez minél közelebb eső hagyományt vizsgálunk, annál kisebb ez a nehézség.

A másik, hasonlóan fontos különbségtétellel azt kell tudatosítani, hogy – mint ahogy az egyházi élet más területein, úgy, vagy talán még inkább a liturgiában – más az a késő középkori hagyomány, amelynek közegében s amellyel szemben a reformáció megszületett, és más a keresztyén ókor és kora középkor. Az az evangéliumtól távolra sodródott egyházi élet, amellyel szakítani kellett a XVI. században, alapvetően nem az első évszázadok terméke. Ahogy teológiailag sem az egyházatyák világa az, amit a reformáció megtagad, hanem a középkori katolicizmus, úgy jelentős részt igaz ez liturgiailag is. Az a rákosan túlbujánzó, a tartalmat nem kifejezni, hanem helyettesíteni akaró, egyre inkább pogány és babonás valóság, amelyet elviselhetetlennek ítélt a reformáció, az a középkor elsősorban népi, de lassan a liturgiába is egyre inkább beszivárgó vallásossága volt. Ugyanez nem igaz a liturgia alapjaira, arra az ókori hagyományra, amely egyébként különösen strukturális szempontból a nyugati és keleti keresztyénséget is összekötötte. (Azért kell kora középkorról is beszélni, mert annak – és nem a klasszikus középkornak – a világából fakadt a gregorián, mint a nyugati keresztyénség zenei anyanyelve.) Ezt legalábbis részben a reformátorok is tudták, és számunkra különösen érdekes, hogy a maguk protestantizmusáért legtöbbet áldozni képes XVI–XVII. századi hitbeli őseink

elfogulatlanul és természetes módon „beszélték” és használták ezt a nyelvet (ld. II/1/b).⁴¹

Ehhez a ponthoz hozzáfűzendő egy megjegyzés a liturgia ökumenikus vonatkozásáról; nevezetesen az, hogy – a hagyományhoz való viszonyuláshoz hasonlóan (ld. I/3.) – itt is az a helyes szemlélet, amely önmagában pozitívumnak tekinti azt, ami elősegíti az ökumenikus közeledést. Ez azzal a felfogással – vagy sokszor csak öntudatlan magatartással – szemben hangsúlyozandó, amely – éppen ellenkezőleg – a minél nagyobb távolságban véli megélhetőnek a saját önazonosságot. Ez az alapvetően lelki természetű igény azonban nem az erős, hanem a gyenge identitásnak, az önbizalom hiányának jele. Természetesen további kérdés, hogy ez a szempont mikor, milyen módon egyeztethető össze más szempontokkal, minek mikor van elsőbbsége. Az Erdélyi Gyülekezet liturgiája esetében például ez szólt amellest, hogy a reggeli áhítatban állandó elem legyen a *Benedictus* (L 1,68–79), túlzásnak tűnt volna azonban hasonlóként kezelni az esti áhítatban, esetleg a déliben a *Magnificat*-ot (L 1,46–55), vagy az esti áhítatban a *Nunc dimittis*-t (L 2,29–32). Az evangéliumi kantikumok használatának kérdése azonban nyilván máshogy is eldönthető: még inkább, vagy még kevésbé ökumenikus módon is.

4. A liturgiai reform gyakorlati lehetősége

Tekintettel arra, hogy a liturgiai reform ez utóbbi értelemben – tehát az Egyház egészére vonatkozó jogként – egy közösség egészét, annak mindennapi hitéletét érinti, az e téren meghozott döntéseknél tudatosítani kell e tény teljes súlyát. Az Egyház életének semmilyen más területén nem annyira közvetlen és alapvető ez az összefüggés,

---

⁴¹ Ezért nem kell félnünk tőle most sem. Akkor sem, ha az azóta eltelt három évszázad hatására ma ezt a világot szinte ösztönösen katolikusnak érezzük. Ez azonban ugyanúgy félrevezető, mint ahogy minden olyan gondolkozás, amely úgy gondolja, hogy a keresztyénség első másfél évezred története nem a miénk. Természetesen a miénk is, a reformátorok pedig sok alapvető szempontot megfogalmaztak arra nézve, hogy ebből a másfél évezredből mi az, amit a protestáns fölfogás is jónak, követendőnek tekinthet.

mint itt. Legalábbis bizonyos esetekben „nulla összegű” játszmaról van szó: amit bevezetnek, az gyakran valami másnak a helyébe lép, nem pedig hozzájárul valami többletként, amivel saját döntése alapján él, vagy nem él valaki.

Itt először is azt kell megfontolni, hogy egy liturgiai reform lehetőségeit – legyen az egy teljes szertartásrend vagy csak annak egyes részeire vonatkozó agenda – nem lehet önmagában szemlélni, hanem látni kell a maga történeti és – ez most különösen hangsúlyos – egyházsociológiai összefüggésében is. Az, ami önmagában nézve jobb – mert teológiailag tisztább, mert történetileg hitelesebb, mert irodalmilag, művészileg stb. értékesebb – lehet, hogy mégsem jobb ezt is figyelembe véve. Nem, mert túlságosan idegen, mert nehezen elsajátítható, mert túl nagy anyagi terheket ró a gyülekezetekre, stb. Ennek a szempontnak az érvényesítése nemcsak olyan többletfeladatnak tekintendő, amellyel annyi minden után kényszerűségből még számolni kell, nem taktikai kérdés, amelyben nem szabad hibázni a stratégiai célok elérése érdekében, hanem a liturgia – végső soron az Egyház – lényegéből fakad. Az Egyházhoz, vagyis hozzánk tartozik ugyanis múltunk és jelenünk minden esetlegességével, nyomorúságával, tévedésével együtt. A liturgia alapvetően közösségi hitgyakorlást jelent, ezért nem lehet róla a közösségen kívül gondolkodni. Amikor a liturgiai reformért dolgozunk, akkor azt az Egyház részeként, alapvetően egy „mi-tudat” felől kell, hogy tegyük (ld. I/4.).

A liturgiai reformról való gondolkodás természetéből fakadóan „gyanús ténykedés”. Hisz megreformálni, átalakítani azt lehet, ami éppen gyakorlatban van. Az erre való törekvés óhatatlanul veszélyezteteti azokat, akik benne élnek a megváltoztatandó gyakorlatban. Azoknak az érzéseit, szokásait, otthonosságát, akik az Egyház tényleges tagságát jelentik, akiknek akkor is fontos a megváltoztatandó gyakorlat, ha az joggal tekinthető elhibázottnak. Nekik fontos, hiszen éppen azért gyakorolják. Ezért a liturgiai reformnak lehetőleg úgy kell megjelennie, mint ami adni, nem pedig elvenni akar. Ennek könnyebb az első része: természetes, hogy az ember adni, és jót adni

akar. A második azért nehéz, mert sokszor a rosszat sem szabad elvenni, pontosabban az objektíve (!?) rosszat attól, aki azt szubjektíve jónak gondolja. Alapvetően ez a szempont kell, hogy meghatározza minden liturgiai reform bevezetésének menetét, tagolását.

Konkrét döntések csak konkrét anyag kapcsán hozhatók. Rögzíthető azonban az a szempont, hogy általában célszerű több lépésben bevezetni egy reformot, vagyis kisebb lépésekben jutni el addig, amíg az „újnak” az értéke, ereje meg tud mutatkozni, és kívánatossá válik azoknak, akik addig csak a „régit” ismerték. Ennek is van egy nagyon fontos, a lényegét érintő vonatkozása. A kis lépésekben haladás nem jelenti-e azt, hogy „félkész terméket” ajánlunk a gyülekezeteknek, olyat, amely messze nem lehet olyan értékes, mint a teljes, az igazi, merthogy igazi alkotás csak teljes, minden ízében végiggondolt, lekerékített mű lehet. Nos, pontosan itt ragadható meg a liturgia-alkotás és a műalkotás különbsége. A műalkotás, mint az individuális szellem megnyilvánulása mindig arra törekszik, hogy – legalábbis a maga által választott értékrend alapján – tökéletes legyen. Valamiképpen az ideák örök világába kell, hogy tartozzék. A liturgia ezzel szemben maga az élet, s ezért nem zárható ki belőle az élet feszültsége, ellentmondásossága sem, amiben természetesen újra és újra rendet teremteni szeretnénk, értelemmel, fénnel akarjuk megtölteni, de tudva azt, hogy ez a törekvésünk mindig csak felemás eredményű lehet. Sőt, azt is sejtve, hogy ez a felemás valóság mégis csak igazibb, mint amilyen egy tökéletes alkotás lenne – de legalábbis jobban megfelel az evilági valóság természetének. Bár minden istentiszteletünkkel igyekszünk bekapcsolódni amaz egy, örök, mennyei istentiszteletbe, nem szabad azt gondolnunk, hogy ha elég jól dolgozunk, akkor itt a földön bemutathatjuk már ama mennyei liturgiát.

Ezek a nagyon elvontnak tűnő kérdések teljességgel konkrétá válnak, ha azt vizsgáljuk, hogy Egyházunk életének mely területein, milyen összefüggésben, milyen változásokat helyes bevezetni.

Döntő jelentőségű annak megfontolása, hogy az egyes istentiszteleti műfajokra mi jellemző ebben a vonatkozásban. Megfogal-

mazható az, hogy a legnagyobb gravitációs ereje minden bizonnyal a vasárnapi főistentiszteletnek van. Itt a legnagyobb a szokás ereje. Ez az, ahol minden változás valóban valami másnak, mélyen gyökerezőnek az elvételével jár. Kicsit már más a helyzet egyes kazuális istentiszteletekkel. Ezeket ugyanis az egyházi köztudat is némiképp missziói alkalmaknak tekinti, ahol ezért elfogadható, ha sok minden nem otthonosan, hanem egyéb szempontoknak megfelelően történik. Más okokból, de hasonló a helyzet a napszaki áhítatokkal is.

III. A napszaki áhítatokról általában

1. A napszaki áhítatok szerepe a hitéletben

Ez az írás közvetlenül a „napszaki áhítatok” kérdésével kíván foglalkozni. Azzal az istentiszteleti formával, amely reggeli és esti könyörgésként évszázadokon át természetes része volt a magyar protestáns istentiszteleti életnek is. Háttérbe szorulása nem független az életkörülményeknek, az átlagember életritmusának megváltozásától. De önmagában az nem indokolja. Szerepe van benne a keresztyén hit megélésével kapcsolatos elképzeléseinknek is. Ezeket kell újragondolni, s az újragondolás után talán a gyakorlati nehézségek sem tűnnek leküzdhetetlennek.

A legfontosabb kérdés az, hogy mi a helye a napszaki áhítatoknak a keresztyén hit megélésének egészében. Jelenlegi gyakorlatunkban az egyik oldalon van a vasárnapi istentisztelet, amelyre magát keresztyénnek valló embernek illendő eljárnia, a másik oldalon pedig a személyes hitélet imádsággal, bibliaolvasással, egyéni csendességgel. A kettő között azonban üres vagy legalábbis nagyon ritkás a tér. Pontosabban, ami van, a hétközi alkalmak, nagyon hasonlítanak az istentiszteletekre, mintegy azok „másodosztályú kiadásának” minősülnek. Ezzel szakítva kell tudatosítani azt, hogy a napszaki áhítatoknak a keresztyén élet egészének ökonómiájában jellegzetesen más szerepe kell, hogy legyen, mint a vasárnapi istentiszteletnek. A vasárnapi ünnepi lakomával szemben a mindennapi táplálékot jelenti;

vagy más képpel élve: a mindennapi hitgyakorlás szilárd alapjaként ez teszi lehetővé az ember lelkének edzését, a krisztusi lelkület ki-formálódását.

A „szilárd alap” azt jelenti, hogy nem az egyes ember éppen aktuális lelki állapotából indulunk ki mint kérdésből, hogy arra azután mintegy választ találjunk Istennél, hanem újra és újra a kijelentés objektív és objektíválódott tartalmával, annak különböző formákban testet öltött gazdagságával szembesülünk, hogy az formáljon, hasonlíthasson önmagához. A mai ember, miközben elvileg sokkal szabadabb, mint bármikor korábban, roppant agresszív külső hatásoknak van kitéve, amelyek folyamatosan formálják a lelkét: a napi események általa nem ellenőrizhető forgatagának, a média folyamatos jelenlétének, a reklámpar tudományosan megtervezett törekvéseinek, hogy vágyait, igényeit meghatározza. Ezzel szemben a rendszeres napszaki áhítatok tartásával amellet dönt az ember, hogy tudatosan olyan hatásnak teszi ki magát, amelyet jónak, helyesnek, sőt minden másnál jobbnak és fontosabbnak ismert meg.

Ezért olyan fontos a napszaki áhítatok objektív, rögzített, kézszen álló és bennünket mindenkor váró volta. Ezt felerősíti, ha közösségben éljük át. Ez azonban nem jelenti azt, hogy csak közösségi formája létezhetne. Sőt, ezeknek az alkalmaknak a liturgiáját helyes úgy összeállítani, hogy az egyénileg vagy például családi körben is követhető legyen. Ez a napszaki áhítatoknak a személyes hitélet felé tekintő arca, s ebben a vonatkozásban közel áll ahhoz, amit a *Bibliaolvasó Kalauz* nyújt, amikor minden napra bibliai olvasmányokat, éneket és imatémát határoz meg. Ezért a liturgia ezen részének kidolgozásánál szorosan együtt kell működni a *Bibliaolvasó Kalauz* szerkesztőivel.

Ettől azonban még igaz marad, hogy a napszaki áhítat volta-képpen mindig közösségben történik. Ebbe a közösségbe azonban a fizikai jelenlét hiánya ellenére is be lehet kapcsolódni. Vagyis a napszaki áhítatban lehetővé válik a közösségi és az egyéni, az objektív és a személyes aspektus, tehát az Egyház és annak tagja, összekapcsolódása. Felülről, kívülről, a szent felől indulunk el, nem pedig a saját

szubjektívitasunk irányából. De megérkezünk a legszemélyesebb hitélet világába. Abba a világba, amelyet nagymértékben segíthetnek a napszaki áhítatok, de nem helyettesíthetnek. A liturgiai gyakorlat szempontjából ez a következőt jelenti: a napszaki áhítatok legnagyobb részt kötött imádságokat kell, hogy tartalmazzanak (énekelt vagy mondott formában). Ezeknek erejére szükség van kegyességi életünk, imaéletünk megújításához, nem léphetnek azonban saját személyes, értelemszerűen kötetlen imáink helyére. A kettő nem alternatíva, hanem egymás kiegészítője, erősítője (ld. V/4). Személyes tapasztalat és a hit történetének dokumentumai egyaránt azt tanúsítják, hogy a kötött imák – elsősorban a zsoltárok⁴² – gyakorlása nem háttérbe szorítja, hanem felerősíti a személyes imaéletet.

A leírtakból következik, hogy ennek a liturgiának a megalkotásánál arra kell törekedni, hogy az különböző módokon létezhesen: egyénileg és gyülekezeti istentiszteletként is. Ez utóbbinak is több formája lehet: nem mindegy, hogy van vagy nincs lelkész, illetve kántor, hogy mit tud a gyülekezet lélekemelő és nem kiábrándító módon énekelni, stb.

2. A napszaki áhítok és az idő

Ha a napszaki áhítatok valóban egy „ritkás tért” töltenek ki, ha alapvetően a meglévő hitéletet akarják gazdagítani, akkor arra van szükség, amivel a legkevésbé rendelkezik a mai ember: időre. Ez elsősorban nem nehézség, hanem üzenet a mai keresztyén embernek: áldozatot kell hoznia. Ma ez a bőjtnek a legfontosabb formája: időt kell megtagadnunk magunktól, szerteágazó és mindig elengedhetetlenül fontosnak tűnő tennivalóinktól, hogy hitünket folyamatosan megéljük. Ezen a téren nincsenek időtakarékos megoldások. Nincs olyan, hogy a „rendes körülmények között” 10 perces

---

⁴² Világosan és helyesen szögezi le Karasszon Dezső, hogy: „a református imaélet évtizedek óta tartó mély válságára ... csak egy gyógyszer képzelhető el: a psalmodia.” („Synopsis Gradualis”, *Egyház és Művelődés*. 2000. 179.)

imádság egy jó mai módszerrel 2 perc alatt is letudható hasonló hatékonysággal.

Azzal a könnyen fölvetődő kétellyel szemben, hogy nem hagyjuk-e el ezzel a realitások talaját, két szempontot érdemes figyelembe venni. Egyrészt azt, hogy a mai, rohanó világban is milyen sokan szánnak –mély keresztyén hitű emberek is – igen sok időt hobbijukra. Ez nem azt jelenti, hogy azok a komoly hitű keresztyének, akik valamilyen passziójukra órákat szánnak, hitük gyakorlására pedig csak perceket, nem is veszik igazán komolyan a hitüket. Azt azonban igen, hogy a hitélet természetével kapcsolatban tévedésben vannak: úgy vélik, hogy az alapvetően intellektuális jellegű, vagyis ismeret, esetleg értékrend, amellyel ha rendelkezik az ember, nem kell újra és újra felidéznie, nem kell vele állandóan időt töltenie. Ez pedig a nyugati ember alapvető, évszázadok óta erősödő, egyoldalúan racionális beállítottságából fakad. A már idézett képhez visszatérve: hitéletünk gyakorlása testünk ápolásához hasonlítandó; azt sem lehet elvileg letudni, hanem napról napra gyakorolni kell.

A másik megjegyzés: a mai ember alapvető tapasztalata a hajszoltság, az, hogy munkahelye, a mindennapi élet megszervezése, a szakmai, társadalmi stb. téren való lemaradás elkerülése kiszippolyozza, szinte teljes egészében kisajátítja az idejét. Ebben sok igazság van, de nem szabad elfelejteni, hogy gyakran nem önmagában visszaverhetetlen az a támadás, amely az ember ideje ellen irányul, hanem csak azért, mert általa új és új – pénzkeresési (spórolási), élmény- stb. – lehetőségek vetődnek fel. A mai ember pedig úgy van hangolva, hogy ezeket a lehetőségeket soha ne tudja kihagyni. Ennyiben a mai világ életidőnkkel szembeni támadásai saját döntéseinken keresztül közvetítődnek. Márpedig, talán a legszegényebbeket kivéve, mindenki tudna egészségi károsodás nélkül is kicsit szerényebben élni. Az átlagában a korábbi nemzedékeknél sokkal jobb körülmények között élő ember nyugodtan élhetne szerényebben is, de nem tudunk saját döntésünkből szerényebb életet választani. Mindig arra törekszünk, amit maximális erő- és időáldozattal még éppen ki

tudunk harcolni magunknak. Ennek lesz azután kárvallottja az egészségünk, a gyermekeink – és a hitéletünk is.

És végül: ha igaz az, hogy hitünk rendszeres gyakorlása egész életünket jó irányba változtatja, felemeli, megnemesíti, akkor ez azzal is jár, hogy teherbíróbb, általában nagyobb teljesítőképeségű lesz az ember. Meglepő, hogy komoly hívő emberek is, akik teljes természetességgel hisznek abban, hogy bizonyos pszichotechnikák vagy éppen gyógyfüvek, gyógyteák, egyéb kémiai szerek megsokszorozzák az ember erejét, nehezen hiszik el, hogy ilyen következménye – is! – van az Istennel való társalgásnak.

3. A napszaki áhítatok és a hittartalom gazdagsága

A kötött szövegű istentiszteleti liturgiától sokan azért idegenkednek, mert szegényesnek gondolják az ember lelki gazdagságával szemben. Az éves áhítati rend azonban éppen valami másképp elérhetetlen lelki gazdagságot nyit meg az ember előtt. Arra törekszik, hogy a Szentírás és az énekeskönyv⁴³ egészét és minél kiterjedtebb lelki és imádságos irodalmat tegyen lelki táplálékká. A sokféle anyag sokféleképpen is hangzik fel, és ez is segíti, hogy minél sokoldalúbban és mélyebben táruljon fel.

Ez a gazdagság azt is jelenti, hogy az áhítati rendben – átgondolt szerkezetben és megfelelő arányokkal – lehetőleg a keresztyén hittartalom egésze kell, hogy megjelenjék. Mindaz, amit az ember a kijelentésből tudhat Istenről és teremtett világáról, benne magáról az emberről. E teljesség megmutatására való törekvés oka nem valami túlzott intellektualizmus (bár annak is van létjogosultsága esetünkben a református hagyomány sajátosságaiból fakadóan, ld. II/2/b); sokkal inkább arról van szó, hogy „a melyek régen megírtak, a mi tanulságunkra írtak meg (R 15,4)”. A kijelentés egésze tekintendő Isten ajándékának, s az embernek nyitottá kell

---

⁴³Az áhítati rend természetesen támaszkodhat bármelyik meglévő énekeskönyvre, de átfogó liturgiai reform keretében kapcsolódhat új énekeskönyv megalkotásához is.

tennie magát annak el- és befogadására. Az a magatartás, amely az ember szükségképp esetleges, éppen időszerű igényeit, érzéseit, gondolatait teszi mérvadóvá a hitéletben, a minden emberi elképzelésen túli gazdagsággal ajándékozó Isten visszautasítását jelenti.

Vagyis: ezt az áhítattípust nem az egyéni lélek esetleges – és ezért szabadnak érzett, bár sokszor inkább csak csapongó, sőt zabolátlan – világával összefüggésben értelmezendő megszegényedésnek kell látnunk, hanem éppen ellenkezőleg: úgy, mint ami kaput nyit egy tágas, csodálatos világra, ahol szabadon lélegezhet az ember lelke. Ez a világ Istennek és az ő népének közös története, folyamatos társalgása és annak legszebb dokumentumai.

4. Az Erdélyi Gyülekezet áhítati alkalmai

Az Erdélyi Gyülekezet áhítati liturgiája kötött részeit tekintve alapvetően éves renddel számol (a kivételhez ld. IV/2/a és b), tehát évente ismétlődik az egyes áhítatoknak az a kötött része, amely az időnek legalább felét teszi ki.

A reggeli és esti könyörgések hagyománya és gyakorlati megfontolások egyaránt elsősorban reggeli és esti áhítat tartására ösztönöznek.⁴⁴ Ezek mellett azonban bevezettük a déli áhítatot is. Ennek fő indoka a mai életkörülmények által kiváltott lelkiállapottal való számotvetés volt. A feszültségben élő, akaratán kívül is állandó konfliktusoknak kitett ember lelkének szüksége van arra, hogy néhány percre napközben is elcsendesedhessen és eltöltekezzék Krisztus valóságának erejével, szentségével.

Az ily módon tehát háromféle napszaki áhítat érzékelhetően eltérő jellegű kell, hogy legyen. Ennek egyik oka az egyes napszakok természetes, a napját végigjáró ember fiziológiai és lelki állapotában egyaránt érzékelhető különbségeiből fakad. Ezt természetfűg-

---

⁴⁴ Erre vonatkozó javaslat szerepel is a Generális Konvent Liturgiai Bizottságának anyagában „egyéb istentiszteleti rendek” cím alatt, ld. *Confessio* 35 (2008) 2. szám, 87–89.

gő tényezőnek nevezhetjük, amely mindhárom áhítattípust befolyásolja.

A déli áhítatban emellett tükröződik a már említett, a mai életkörülményekkel számot vető megfontolás, vagyis egy konkrét történelmi-kulturális tényező.

Az esti áhítat esetében döntő szempont volt a mai gyülekezeti gyakorlat figyelembevétele. Ma a szokásos hétközi gyülekezeti alkalmak, tehát bibliaórák, ifjúsági órák, asszonykör stb. majdnem kizárólag késő délután vannak, vagyis az esti áhítat lehetséges időpontjában. Ekkor azonban még egy további alkalom bevezetése szinte elképzelhetetlen. Itt tehát nem lehet újabb alkalomban gondolkodni, ezért esti áhítatnál olyan forma megalkotására kell törekedni, amely a másik kettőnél kisebb mértékben üt el a mai gyakorlattól. Annnyira, hogy abban meg tudjanak jelenni azok az értékek, amelyek a javasolt új napszaki istentisztelet jellegét adják, de lehetőleg ne érezze senki, hogy elveszik tőle azt, amit megszokott.

Ez a megfontolás a következő, kiegyensúlyozottnak szánt megoldást formálta ki:

Egyrészt a megszokott formához alkalmazkodva:

- ez az igehirdetési áhítat;⁴⁵ (ld. bővebben: V/1)
- ebben az áhítatban több az énekeskönyv nem zsoltáros részéből vett ének, vagyis ekkor válik lehetővé bőségesen használni az énekeskönyv megszokott anyagát;
- ezzel szemben ebből majdnem teljességgel hiányzik a gregorián elem, pontosabban csak az szerepel belőle, ami gyülekezeti énekként ismert.

Másrészt az esti áhítatnak is vannak olyan jellemzői, amelyekben érvényesül az új típusú áhítat számos értéke:

- minden áhítat elején zsoltározás van;

---

⁴⁵ Nyilvánvaló, hogy ha napi több napszaki áhítatot tartanak meg, akkor szóba sem kerülhet, hogy minden alkalomra külön igehirdetéssel készüljön a lelkész. Ez gyakorlatilag elviselhetetlen terhet róna rá, vagy ami még rosszabb, a 10 perces készüléssel megalkotott igehirdetések számát szaporítaná.

- az egyik zsoltár(részlet) felelgetős, a másik genfi zsoltár;
- a megszokottnál így is jóval nagyobb a liturgia kötöttsége: invokáció, áldás, illetve áldásének;
- a kötöttségen keresztül érvényesül az egyházi évszakhoz és a napszakhoz való alkalmazkodás egyaránt;
- az áhítat keretében részben meghatározott témájú imádság szerepel.

Valósnak tűnik az a remény, hogy egy ilyen esti áhítat bevezetése vonzó lehetőség legyen számos lelkésznek, s nem ütköznék nagy elutasításba a megszokotthoz ragaszkodó gyülekezeti tagok részéről sem. Ugyanakkor alkalmas lehet arra, hogy nyitottabbá tegyen olyan új felfogás, liturgiai elemek, tartalmak iránt, amelyek hangsúlyosabban szerepelnek a másik két napszaki áhítatban.

Zalatnay István

A napot megszentelő ember megszentelődése⁴⁶

A címről

Erre az előadásra hónapokkal ezelőtt kaptam felkérést. Ez, valamint a téma eredetileg elég általánosan megfogalmazott volta azzal a következménnyel járt, hogy igen eltérő gondolatok vetődtek föl bennem arra nézve, hogy pontosan miről is beszéljek. Persze úgy gondoltam: valami alapvetőt, döntő jelentőségűt igyekszem elmondani „a nap megszenteléséről” (talán mindenkinek elfogadható, ha ennél a kifejezésnél maradunk).

Egy idő után olyan lehetőség is felvetődött bennem, amely saját magamat lepett meg a legjobban; az, ami aztán ténylegesen előadásom címe lett: a napot megszentelő ember megszentelődése. Mi is volt itt a meglepő? Tessék csak belegondolni: hiába a sok „szent” a címben, ez nem téveszthet meg: azért mégiscsak az emberről szól. Sőt kétszeresen is és kizárólag: hisz ő az, aki megszenteli a napot, és ugyanő az, aki eközben megszentelődne. Istentisztelet – az ember kettős főszereplésével. Ennél szélsőségesebben nem is érvényesülhetne egy végletesen ember- pontosabban individuumközpontú világ-szemlélet. Hát ezért rémültem meg magam is.

És bennem vetődik föl ez a kérdés, miközben meggyőződésem, hogy világunk, ama bizonyos „nyugati keresztyén” kultúra pontosan szélsőséges individuum-központúsága miatt jutott zsákutcába. Minél inkább belegondoltam, annál jobban rémített a gondolat: miféle út is vezetett eddig a címig?

Az eleje homályba vész, de legkésőbb Augustinusnál már napnál világosabban megmutatkozik. Persze őt azért még az Isten is érdekelte, nem csak a saját lelke, pontosabban a kettőről csak együtt

---

⁴⁶ A Magyar Egyházzenei Társaság X. kongresszusán, 2011. március 14-én, Nyíregyházán elhangzott előadás. Megjelent a Magyar Egyházzene XVIII (2010/2011) számában (131-138.old.)

vélte gondolkodhatni. Azután az első századok még nem tűnnek vészjóslónak. Néha persze döbbenetes erővel és hektikussággal tör fel az individuum (ön)kultusza, de valahogy olyan illogikus módon, hogy ezt a túlburjánzását inkább csak valami ismeretlen eredetű, furcsa, de gyógyítható betegségnek vélhetjük (nyomon követése a legmelegebben ajánlott téma liturgiátörténészeknek).

És azután, egyszer csak ott áll előttünk a reneszánsz individuum teljes szépségében s morálisan elborzasztó voltában, hogy nem-sokára kristálytiszta filozófiai megfogalmazást nyerjen Descartes-nál. A filozófiatörténész kritikus elméje pedig hiába látja át, hogy a *Cogito ergo sum* logikája csak addig hibátlan, amíg megállapítja a tudatos állapot szükségszerűen duális szerkezetét, azt, hogy abban gondoló és gondolt csak együtt tételeződhet, és hiába mutat rá arra, hogy téves a továbblépés innen egy, az arisztotelianus metafizika paradigmájának megfelelően feltételezett Én-hez mint az első szubsztanciához, amelyre azután az egész világmindenség felépíthető. Téves vagy nem téves: az ismeretelméleti posztulátumból metafizikai valósággá előlépett Én csak nevet magában, és jó étvágygyal nekilát, hogy felzabálja az egész világot.

Persze először lenyűgöző alkotások – is – születnek ennek során. Csak furcsa, hogy közben egyre kevesebb a derű, az igazi fény, és egyre több a keserűség, a vak indulat. (Az egyre félelmetesebbé váló erdőbe tévedve nem véletlenül kezdi magát az ember azzal bátorítani, hogy eljött a fény, a *lumière*, a felvilágosodás.) Egy idő után kezdenek felszámolódni műfajok, a létjogosultsággal bíró, még kifejezni engedett érzések és hangulatok, hogy végre már csak a tragédia maradjon. De az legalább még méltósággal, súllyal, talán vállalni érdemes halállal – igen, Don Giovanninál. És azután?

Azután, már a rossz sem lesz nagy, már a fájdalom, a pusztulás sem tiszteletet parancsoló. Minden kicsi lesz és unalmas, illetve az unalmat görcsös erőlködéssel feledtetni akaró. És még később? Az elitkultúrából közellátási cikk lesz, divat, kikapcsolódás. Az esszék és egyéb hercig kicsi alkotások pedig jót tesznek az ember emésztésének és lelki komfortérzésének. Márpedig a legfőbb dolog, ugye az

egészség. (Tessék megkérdezni Nietzschét!) És mára? Mára már csak a paródia maradt. Valamikori kultúránk, sőt valójában valamikori Én-ünk az individuum paródiája.

Nincs-e hát abban valami sátáni mesterkedés, ha még itt is, még most is, a szörnyű Isten- és – most már látjuk – embergyilkos betegségünkben talán szabadulást nyújtó napi imádságról, az elmélyült hitgyakorlásról beszélve is belesünk az ösbűnbe: az individuum-központú megközelítésbe? Hát nem napnál világosabb-e, hogy éppen az ezzel ellentétes alapállás, a még nem feje tetejére állított, a még nem individuum-központú világszemlélet miatt oly radikálisan más világ az, amely megnyílik a napot megszentelő embernek a rendszeres és szabályozott imában? Hogy olyankor, talán már soha sehol másutt, de ott végre nem Én vagyok a középpontban, nem „rólam szól minden”? Nem a kísértő hangja-e, amely arra csábítana, hogy pontosan a lényegét téveszem el már a témaválasztásnál? Hogyan is juthatott eszembe ilyen cím, amikor a liturgiáról való közös gondolkodásban, a velem legszorosabban együttműködőkkel történő beszélgetésekben mindig én képviselem a leghatározottabban individuum-ellenes álláspontot, amikor egy alkalommal viccesen azt találtam mondani, hogy ha annyira ragaszkodnak hozzá, akkor beengedhetik a templomba az embereket is, csak engem, az én Én-emet hagyják kinn?

És mégis: úgy éreztem, nem járok rossz úton ezzel a címmel. Márpedig a hit világában nagyon fontos az, hogy mit érzünk ösztönösen jónak vagy rossznak. Nem azért, mert az a legfelsőbb grémium. Gyarló voltunk miatt újra és újra rászorulunk a teológiára úgy is, mint ami ellenőrzést gyakorol hitélményeink, érzéseink fölött. Ehhez azonban kell az, ami fölött kontroll gyakorolható. Nagyon nagy, semmi mással nem kiváltható, és kiváltképpen is inspiráló szerepe van tehát annak, hogy mit érzünk ösztönösen hitünket gyakorolva. Hogy tiltakozik-e a lelkünk mélyében megbúvó Isten-kép, a harmónia utáni vágy vagy nem. Megszólal-e bennünk valamiféle kis szókratészi *daimonion* vagy nem?

Márpedig én nem éreztem, hogy rossz úton járnék. Ennek utánagondolva fogalmazódott meg bennem az, hogy talán itt is megkülönböztetendő a *ratio essendi* és a *ratio cognoscendi*:⁴⁷ tehát az, ami egy dolognak a maga belső logikája, a létszerkezete, és az, ahogy az a megismerő elme számára föltárul. Tessék csak belegondolni, mennyire más az, ha egy idegen városba érkezem meg (persze mindig valamilyen irányból, az oda vezető utak egyikén), és úgy fedezem fel lépésről lépésre; és mennyire más az, amikor az az enyém, amikor bennem a térképe, a maga egésze, és onnan tekintek egy-egy részére.

Vannak esetek, amikor a kettő különbsége egész meglepő, önmagában is elgondolkoztató, új összefüggésekre rádöbrentő. Ha pedig létezik e különbségének maximuma, ha van olyan, hogy radikálisan szemben áll egymással a kettő, akkor arra most bukkantunk rá. Egy Isten-központú világ logikája mentén indulunk el az egyik, és egy individuum-központú világ logikája mentén a másik esetben. Nem kétséges, ez utóbbinak az oka esetünkben nem – vagy legalábbis nem csak – önmagában az emberi gondolkodás természetében rejlik, hanem a mi nagyon is kor meghatározta gondolkodásunkéban. Mi váltunk ilyen kétségbeejtően individuum-központúvá, mi tekintünk innen a világra.

Vagy ha tudnánk is máshogy gondolkodni, nem az-e a helyes, ha magunkra vállaljuk ezt a terhet, ezt az eltorzult értelmet, a XXI. század eleji ember *ratio cognoscendi*-jének lehetséges útját? Sőt: hát nem éppen ennek az útnak a végigjárása-e a feladatunk nekünk, protestánsoknak? Igen, pontosan ezt kell, hogy tegyük: szeretettel, mosolyogva integetünk a más hagyományokban élőknek még maradék fészekmeleget adó, viharvert kunyhók felé; mi pedig bolyongó arámiként elindulunk a sivatagban.

---

⁴⁷ Abban az értelemben, ahogy Kant beszél a kettőről a *Gyakorlati ész kritikájá*-nak előszavában: a szabadság a morális törvény *ratio essendi*-je, a morális törvény viszont a szabadság *ratio cognoscendi*-je.

A nap megszentelésének ritmusáról

Közismert, hogy a keresztyén hagyományban a rendszeres közösségi imádkozás fokozatosan egyre szilárdabb kereteket kapott, közvetlen bibliai utalásokra is támaszkodva („Napjában hétszer dicsérlek téged...” Ps 119,164). Az újkortól kezdve azonban egyre általánosabbá válik a magánzsolozsma és ezzel együtt az egyes imaórák összevonása. Úgy gondolják, a lényeg a „pensum” teljesítése.

Ez utóbbi különösen is elgondolkodtató: van-e bármilyen jelentősége annak, hogy közvetlenül egymást követően tartanak meg két imaórát, vagy néhány óra eltéréssel? Ezen a ponton tetten érhető, hogy mennyire különböző gondolkodásmódok lehetségesek. A liturgia felől nézve közömbösnek tűnhet, hogy közvetlenül egymás után, vagy néhány órás eltéréssel végeznek-e el két imaórát. Mindkét esetben megtörténik ugyanaz a liturgikus aktus, elhangzanak ugyanazok a szavak, megtörténnek ugyanazok a mozdulatok.

Hogyan is van azonban ez, ha az imádkozó emberből indulunk ki? Az ő esetében ott van, vagy nincs ott az úr, a szünet, a liturgiával nem kitöltött órák. Az ember ideje teljesen máshogy szerveződik az egyik és a másik esetben. Ugye az sem mindegy, hogy kétszer vesz-e levegőt az ember, vagy pedig egyszer, de akkor kétannyit?

A lelkünknek is megvan a maga ritmusa, egészséges lélegzése, amely szerint bizonyos időközönként, meghatározott rend szerint jó Isten elé állnia. Szüksége van a spirituális levegő rendezett áramlására éppúgy, ahogy tüdejének az egészséges, nem kapkodó, nem kimaradozó légzésre.

Nem hiszem, hogy kőbe véshető szabálya lenne annak, hogy milyen legyen ez a ritmus: magyarán napjában hányszor kell, hogy az ember elcsendesedjék Isten előtt. Lehetnek különbségek is eltérő alkatú, vérmérsékletű emberek között, meg azután az adott kulturális, életmódbeli körülményektől is sok függ. Azt azonban meg merem kockáztatni, hogy a sokak által gyakorolt reggeli és esti elcsendesedés ehhez nem elégséges. Mindenképp szükséges legalább egy-kétszer napközben is megállni és föltekinteni. Én legalább azt ta-

pasztaltam: nem jó, ha 4–5 óránál többet liturgián kívül tartózkodik az ember.

Nem véletlenül fogalmazok így. A keresztyén élet óhatatlanul kettős állampolgárságot jelent, egyszerre két városban lakást. Sőt azt a meggyőződést és tapasztalatot, hogy a maradandó város, az, ahová végső soron inkább tartozunk, *ott* van, nem *itt*; hogy az kell, hogy növekedjék, erősödjék bennünk, hogy afelé tartunk. A keresztyén lét alapvetően eszkhatalogikus meghatározottságú.

A kettős állampolgárság soha nem aggályoktól mentes. Főleg akkor nem, ha a két ország háborúba keveredhetik egymással. Márpedig a mi országaink folyamatosan abban állnak. Végső soron nem takarítható meg a döntés: melyik az igazi otthonunk, és melyik a hétvégi ház, ahová csak kirándulunk? Az ember „tisza játékidőben” nem feltétlenül tölti idejének nagyobb részét az otthonában. De megvannak a feltételei annak, hogy azt valóban annak érezhesse. Ott belül, valami finom, de egyértelmű váltoállítás kell, hogy történjék. A napot valóban megszentelő ember életében az a normális, amikor benne van az imádságban, s onnan tekint és lép ki napjában többször is, és oda tér haza, nem pedig fordítva.

Természetesen enélkül is csodálatos élményeket adhat az egyedül vagy másokkal együtt végzett közös imádság. De úgy van ez, mint a szerelem és a házasság. Van, ameddig kiemelt program az, hogy a másikkal találkozom, ahonnan mindig visszatérek a nélküle élt életbe. És van, amikor összekötött az életünk. És ezen nem változtat az, hogy meglehet: attól fogva kevesebb időt töltünk közvetlenül egymással. Mert megváltozott a kívül és belül. Az ahonnan és az ahová kirándulok. A napot megszentelő embernek már van háza és házastársa.

Az emberrel – a mai emberrel különösen is – rengeteg minden történik egyetlen nap lefolyása alatt is. Néha egészen ellentétes érzések, hangulatok, gondolatok kerítik hatalmukba. De kell tudnia, hogy melyik az igazi Én-je. A napot megszentelő emberé ott benn lakik az imádságban. És jobb, ha onnan néhány óránál hosszabb időre nem teszi ki a lábát.

A pontosan végzett szertartásról

A protestánsok világában sem létezik komolyan vehető érv azzal szemben, hogy a keresztyén embernek minél inkább imádságos életet kell folytatnia. Talán az a gondolat sem megbotránkoztató, hogy jó naponta többször, valamilyen értelemben rendszerezett módon Isten elé állnia. Na, de miért kellene valamiféle előre megszabott liturgiát követnie ilyenkor? Sok minden érvet lehetne itt felhozni; mégis olyan lenne, mintha fejben akarnánk megtanulni úszni. Tényleg nagyon jó, végiggondolt érveket tudok, de aki fél a víztől, az úgylis előrángat ellenérveket, s vitatkozhatunk záróráig. Ezért azt hiszem, jobb, ha a már vízben lévők egyszerűen csak bizalmat kérnek: tessék rászánni magukat, tessék kipróbálni!

Ha rendszeresen végzünk kötött liturgiájú áhítatot – különösen, ha közösségben, de akkor is ha magunkban – előbb-utóbb ránk talál egy alapvető élmény: ahogy egyre begyakorlottabban, természetesebben végezzük a mozdulatokat, mondjuk a szavakat, énekeljük a zsoltárokat, elkezdünk beleolvadni abba, amit teszünk. Van, hogy egyre ellenállhatatlanabban vonzza az embert az, hogy egész pontosan azt és úgy tegye, ahogy az „elő van írva”. Ilyenkor az ember ujjának néhány centinyi mozdulása, az énekelt hang színének legfinomabb változása is érezhetően fontossá válik. Elsőre azt gondolhatnánk: ez az, amit minden előadóművész megtapasztal. Valóban, jó ideig együtt halad a két élmény útja: abban, ahogy egy zenedarab fiziológiailag is magába asszimilálja az embert. Ahogy annak hangjai, ritmusa, színei megmozdulnak és átfutnak rajtam. Ahogy olyan áramlások indulnak el, amelyek egyre kevésbé akadnak el bennem, hullámok, melyeknek először a csatorna kemény fala vagyok, azután egyre inkább annak ürege, az iránnyal bíró üresség. Valóban irigylésre méltó az, aki rendszeresen zenél.

És mégsem azonos a két élmény. Mert az a művész, aki egy zeneművet tökéletesen előad, joggal válik nevéssé. Aki a liturgiát tökéletesen végzi, az névtelen lesz: az egyik kitűnik, a másik eltűnik. Hová? A ki-tűnő előadóművész természetesen a rivaldafénybe, az

újságok lapjaira, a CD-kre. És aki a liturgiát végzi, aki azzal olvadt össze? Az pedig szemlélőjévé válik mindannak, ami történik: körülötte, vele, benne és általa. Egy művész nem elég ha „tökéletesen” ad elő valamit. Akkor még csak jó iparos. Igazából mindig kell egy kis többlet, valami egyedi, valami páratlan, valami, ami megismételhetetlenné, teszi „azt” az előadást. Hisz neki, a művésznak kell interpretálni, nem maradhat szótlanul, név nélkül. Ha a liturgiát tökéletesen végezzük, akkor az nem egyedivé válik; éppen ellenkezőleg, elveszti minden egyediségét: beleolvad amaz egyetlen, örök liturgiába. Ahogy a tenger cseppjei. A liturgiát nem én interpretálok, az interpretál engem.

És éppen ezáltal megmozdul, életre kel az azt végző-szemlélő embernek. Hirtelen megélesednek érzékszerveim, kitágul a figyelmem, és elindulhat bennem az elmélkedés. És akkor és ott titkokról lebben fel a fátyol. Megértek, újraértek szavakat, hangsúlyokat, összefüggéseket. Új távlatok nyílnak meg. Néha nem is tudja az ember, hogy mosolyogjon-e vagy a fejét csóválja, amiért addig soha nem értette meg azt, ami pedig most oly nyilvánvaló, kézzelfogható.

És sokszor – távolról sem mindig, de nem ritkán – odatársul a saját életem, sorsom, kérdéseim is. Szóba elegyednek azzal, ami általam – is – elhangzik és történik. Ugyanúgy, ahogy a liturgia egy-egy elemét, a Biblia egy-egy szavát ekkor értem meg vagy újra, a saját életemben is lelepleződnek titkok, megmutatkoznak isteni ajándékok, feltáruznak ismeretlen tájak, hívogató utak nyílnak. Kibomlik a liturgia, és kibomlik a lelkem. De mindez úgy, hogy a kettő között nincs valami hatalmas törés, szakadék, nincs vagy-vagy.

Merthogy máskülönben erre szocializálódtunk. Arra, hogy a legfőbb, a legnagyobb, az egyedüli igazi kérdés az, hogy hol van az Én és hol a nem-Én. Rólam van szó, vagy valami, valaki másról.

Az európai ember ezt a szakadékot akarja újra és újra áthidalni. Így is beszélhetünk múltunkról. Így is felrajzolhatjuk, különösen az elmúlt évszázadok történetét; legalábbis akkortól fogva, amikor egyértelművé vált, hogy világhódító útjára indult az Én. Persze ez valóban lenyűgöző, méltó és inspiráló feladat, amely gondolkodói és

művészi virtuozitáshoz vezetett, s igazi remekműveket teremtett. Sőt van egy olyan pillanat kultúránk történetében, amikor a kettő valamiképp egyensúlyban van, amikor méltó partnerek már és még egymásnak. Már ereje teljében van az Én, de még létezik a világ, még vágyik rá az Én, még Te-ként akarja magába ölelni a nem-Ént. Hamarosan lemond róla, és a romantikában melankolikussá lesz, s nemsokára jönnek a „romlás – előbb még bomlófélben is szépséget rejtő, majd egyre visszataszítóbb – virágai”. Az Én ekkor már csak magával foglalkozik.

Amikor azonban még méltó ellenfelek, akkor valóban nagy alkotások születnek: az, amit Hegel, és kevésbé monumentálisan, de talán még invenciózusabban Schelling gondolt át, vagy az, amit valahol a klasszikus és romantikus zene határvidékén hallunk, Beethovennél vagy Schubert Befejezetlen Szimfóniájában. A szakadék áthidalása azonban ábrándnak bizonyul. Nem is lehet másképpen: mert az az Én nem kerülhet harmóniába a világgal. Előbb-utóbb arra jut el, hogy „a pokol a többiek” (Sartre).

A nap megszentelését gyakorolva – végső soron történjék az egyedül vagy közösségben – megszűnik ez a szakadék. Barátságossá válik a táj, és igazán nem jelent problémát az elmélkedő embernek, hogy – úgymond – kifelé vagy befelé néz-e. Egyszerűen azért, mert nem az Én határai által tagolt világban mozog. Nem az minősít mindent előre és utólag is. Ilyenkor nyugodtan kalandozhat a lélek határon innen és túl. Semmi szüksége pecsétes útlevére. A napot igazán megszentelő embernek valóban börtönéből szabadul sas lelke. Saját individuumból-Én-je börtönéből szabadul ki a lelke. Nehogy félreértjük: nem megszűnik az individuuma: nem számolja fel a nem-Én az Én-t. A határ válik átjárhatóvá. Fájdalom és dráma, titáni erőfeszítés nélkül átjárhatóvá.

Továbbá: természetesen nem csak a saját Én-nek nincsenek átjárhatatlan határai: a másikénak sem. Ezért ez egyúttal a közbenjáró és másokért hálát adó ima ünnepi alkalma is. Ilyenkor a legkönnyebb együtt sírni és együtt nevetni a másikkal. Ilyenkor látjuk meg, hogy micsoda hatalmas különbségek vannak közöttünk: hogy mennyire

más ő meg én; és hogy valójában mennyire nincs mégsem alapvető különbség közöttünk.

Persze ez magától értődőnek, gondolatilag teljesen tisztázottnak látszik. Természetesen onnan felülről, a krisztusiba asszimilálódva és a krisztológia által megteremtett kategóriákban gondolkodva tökéletesen átértelmeződnek az e földi viszonyok, körülmények, kérdések. Igen, de itt nem pusztán egy logikai lehetőségről, szellemi alapállásról van szó, hanem annak tényleges történéséről. És ez igenis akkor történik, amikor végzem, pontosan, makulátlanul végzem az istentiszteletet: amikor az kezd el mozogni bennem, és kezdi mozgatni a kezeimet, a hangszálaimat, az arcizmaimát. Akkor történik meg az Én-nek az a hasadása, amely betemeti a szakadékot Én és nem-Én között.

A liturgia „gyarlóságairól”

Pedig az a legfurcsább az egészben, hogy minden igazi imaórai liturgia tele van feszültséggel, forradásokkal, hiányokkal, göbökkel, sőt, ha tetszik, hibákkal. Nem olyan, mint a zseniális műalkotás. Távolról sem olyan tökéletes. Hisz nem egy zseniális szellem alkotta meg, hanem egy vándorló nép. Tessék csak megnézni, hogy milyen, amikor egy határozatot három tucat ember együtt akar megfogalmazni. Hát olyan a liturgia. Évszázadok vannak benne: embeerek millióinak lelki rezdülései, felismerései, könnyei és fellélegzése. Egyszerűen szólva: történeti képződmény. Persze ennek a történeti mivoltának a konkrét megragadásához szakismeretek szükségesek. És ezek az ismeretek mindig új mélységek feltárulásának ígéretét hordozzák magukban. (Nemcsak zenésznek jó lenni, liturgiátörténésznek is.)

Most azonban arról szeretnék beszélni, ami mindenki előtt nyitva áll. Amit elég egy rá gondolással tudatosítani. Ki ne érezné a zsoltárok világának távolságát, sokszor zavarba ejtő voltát, néha ugroló, alig követhető gondolatmenetét? Ki ne érezné ösztönösen is az énekanyag majd minden liturgiában meglévő sokszínűségét? És

egyáltalán: a szentírók különbözőségeit, egyéni alkatból, körülményekből, műfajból s kortörténeti meghatározottságból fakadó eltéréseit, feszültségét? Ezzel szembesülünk, valahányszor kinyitjuk a Szentírást. Tessék csak belegondolni! Lenne-e bárkinek is vágyakozása, vagy akár csak gusztusa is nap mint nap akár a legzseniálisabb teológus dogmatikai szakkönyvét olvasni. Pedig abban elvileg minden benne kell, hogy legyen. Minden fontos bibliai tartalom, elv, tanítás. Minden, ami jó és örök. Csak a sete-suta emberi nincs benne. Az esetleges, az egyszer-volt, a megkérdőjelezhető, a lehántható. Az élet valósága. A testünk, a húsunk. Vagyis az, amit magára vett Krisztus érettünk. Hát ezért nem a szintiszta platóni ideával van találkozásunk a liturgiában. A legnagyobb műalkotásokban igen. Sőt, annak szinte az a kritériuma: hogy mikor tűnik el a történelem. A napi imádságot igazán végezve az, hogy mikor jelenik meg. Az út is, és nem csak a cél, a test is – és nem csak az éterivé vált lélek. Ezért voltak a keresztyén egyház életében a legsorsdöntőbb pillanatok azok, amikor a történet, az Ószövetség elvetése, vagy megtartása mellett kellett döntené. Az oly okos görögök a keresztyének nélkül is tudták, hogy a Logosra van szükségük. Mi azonban nem „a” Logosra tekintünk, hisz azt nem is ismerjük, hanem a testté lett Logosra.

És végül, legvégül ott van még egy nagy kérdése a napot rendszeres imával megszentelő embernek: az, hogy sokszor teljesen más érzések, gondolatok fogalmazódnak meg az olvasott, énekelt szövegekben, mint amelyek éppen bennem vannak. Ki ne tapasztalná meg számtalanszor: jövök a magam keserűségével, csalódottságával, bánatával – és énekelek az ujjongó örömről. Az óvatlan azt mondaná: hát épp ez a jó, akkor majd belőlem is elmúlik a rossz, és lesz helyette csupa jó. Dehogymúlik, dehogymilyen egyszerű ez! Jobban tisztel engem Isten annál, semmint hogy varázsütésre elvegye a fájdalmam, a megbántottságom, a csalódottságom. Meg azután ott van ám az ellentéte is. Jövök nagy-nagy örömmel, mosollyal, hállával – a nap megszenteléséhez pedig énekelnem kell a panaszsolárt, akár az átkot, olvasnom a legnagyobb gonoszságokról. Vajon

akkor is ki kellene cserélném a magammal hozott érzéseket, gondolatokat az ott találtakra?

Egészen máshogy van ez. Az imában nem máshová költöznek érzéseim, hanem valahová magasabbra. Kifényesednek, más állagúvá válnak. Valahogy úgy van, mintha egy rossz tájkép helyett egy ugyanarról a tájról készült nagyon jót kezdenénk el nézegetni. A zavaros, illogikus, kezelhetetlen vonalak, foltok, színek helyébe az igaziak kerülnek. Olyan lesz a kép, amilyennek lennie kell. És ezért, és ezáltal én is elkezdek lassan olyanná válni. Ahogy szemlélem, kezdek abban otthonosan mozogni, beleköltözni, és – úgy mellékesen – rájönni, hogy hiszen ez az én igazi Én-em. Most döbbenek rá arra, hogy nem az vagyok, amit magammal hoztam, azokkal az esetleges, manapság egyre nagyobb arányban kívülről erőszakosan belém táplált érzésekkel, gondolatokkal, vágyakkal, hanem én ott vagyok, odafenn. És ettől fogva mindig ahhoz szeretnék közelebb kerülni.